

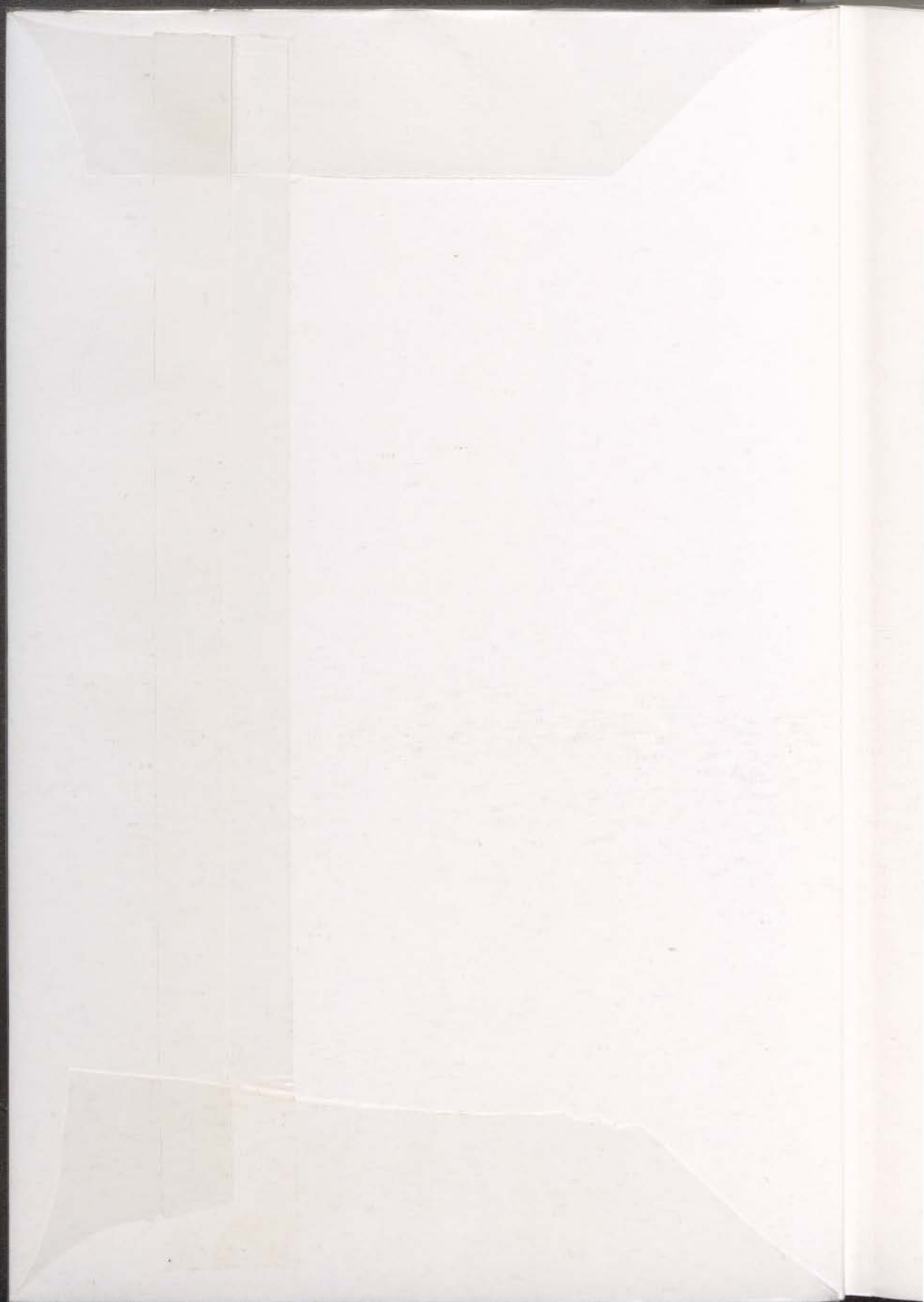
Abb. 2. Das Glogauer Tor.

JAKUB DRGAS

FORTYFIKACJE WSCHOWY

W ŚREDNIOWIECZU
I CZASACH NOWOŻYTNYCH

Wschowa 2018

JAKUB DRGAS

FORTYFIKACJE WSCHOWY W ŚREDNIOWIECZU I CZASACH NOWOŻYTNYCH

Wschowa 2018

Publikacja oparta na pracy magisterskiej
Jakuba Drgasa
napisanej pod kierunkiem
prof. zw. dr hab. Hanny Kóčka-Krenz,
recenzowanej przez
prof. UAM dr. hab. Andrzeja Michałowskiego,
obronionej w 2014 r. w Instytucie Prahistorii
Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

94(438) R

136287

WYDAWCA
Muzeum Ziemi Wschowskiej
pl. Zamkowy 2
67-400 Wschowa
muzeum.wschowa.pl

REDAKCJA I KOREKTA
Julia Juskowiak

Copyright by Muzeum Ziemi Wschowskiej

94(438)

Wszelkie prawa zastrzeżone. Publikacja ani żadna jej
część nie może być kopiowana, zwielokrotniana ani
rozpowszechniana bez pisemnej zgody wydawcy

ISBN 978-83-943600-4-7

OPRACOWANIE GRAFICZNE, SKŁAD,
PROJEKT OKŁADKI
Alina Mielcarek

DRUK
T&M s.c. Kobylnica
tim-druk.pl

SPIS TREŚCI

Od Wydawcy.....	5
Wstęp.....	7
I. Stan badań.....	11
II. Zarys dziejów miasta.....	15
III. Położenie i ukształtowanie terenu.....	21
IV. Źródła pisane, kartograficzne i ikonograficzne.....	23
1. Źródła pisane.....	23
2. Źródła kartograficzne.....	26
3. Źródła ikonograficzne.....	29
V. Stan zachowania substancji murowanej.....	35
VI. Wyniki badań archeologicznych i architektonicznych.....	41
1. Badania archeologiczne w kościele ewangelickim Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi).....	42
2. Badania przy najstarszym, północno-wschodnim odcinku muru miejskiego.....	48
3. Badania w obrębie dawnej rezydencji jezuickiej.....	51
4. Badania ratownicze przy ul. Bohaterów Westerplatte w miejscu dawnej fosy.....	56
5. Badanie odcinka fosy miejskiej w rejonie pl. Farnego we Wschowie.....	57
6. Badania na terenie wzgórza zamkowego.....	60
VII. Rozwój poszczególnych elementów wschowskich założeń obronnych ...	67
1. Mury obronne.....	67
2. Wieże, baszty i basteje.....	81
3. Bramy miejskie.....	85

4. Pas obrony zewnętrznej	93
5. Zamek królewski.....	95
Podsumowanie	101
Ilustracje	106
Spis ilustracji	120
Bibliografia	123

OD WYDAWCY

Szanowni Państwo,

z satysfakcją oddajemy w Państwa ręce książkę dotyczącą jednego z najbardziej intrygujących tematów wschowskiego dziedzictwa materialnego. Fortyfikacje, czyli system murów miejskich, budowli obronnych średniowiecznej i nowożytnej Wschowy, wzbudzają bardzo duże zainteresowanie. Zarówno wschowianie, jak i goście odwiedzający królewskie miasto często zadają pytania dotyczące rozwoju umocnień i ich zachowanych śladów. Wschowskie planty w dawnej fosie, biegnące wzdłuż murów obronnych, należą do jednych z najbardziej urokliwych zakątków miasta. Tajemniczy luterkański kościół z dzwonnica, a właściwie dawną basztą Bramy Polskiej, do dziś przypomina o starej legendzie mówiącej o lokacji Żłóbka Chrystusa „ani w mieście, ani poza nim”, czyli w międzymurzu. Prezentowana publikacja ma charakter naukowy, więc przedstawia stanowisko oparte na źródłach, stanie badań i aktualnych wynikach najnowszych odkryć archeologicznych.

Powodem do satysfakcji jest fakt, iż autorem jest wschowianin – Jakub Drgas, który konsekwentnie od kilku lat bada dzieje średniowiecznej Wschowy, szczególnie w zakresie jej fortyfikacji. Prezentowany materiał oparty jest na pracy magisterskiej napisanej pod kierunkiem prof. zw. dr hab. Hanny Kócka-Krenz z Instytutu Prahistorii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu w 2014 r.

Muzeum Ziemi Wschowskiej, wydając tę książkę, liczy, że stanie się ona inspiracją dla młodych ludzi, którzy krąg swoich badań skoncentrują na Wschowie i regionie. Może powstaną kolejne prace magisterskie poświęcone naszemu miastu. Serdeczne podziękowania składamy mecenasom kultury, którzy finansowo wsparli nasze działania: Zdzisławowi Wiśniewskiemu (AKME Zdzisław Wiśniewski Sp. z o.o.), Katarzynie Kostrzewskiej-Kaminiarz i Januszowi Kaminiarzowi (NZOZ Stomatologia Rodzinna KA-DENT s.c.), Justynie i Mariuszowi Ławrynowiczom (Protekt Komputer), Małgorzacie i Krzysztofowi Krzywosz (M&K Krzywosz), Hannie i Krzysztofowi Jasek (KAJA Komputer Krzysztof Jasek).

Cieszymy się, że czas wydania książki zbiega się z jubileuszem 50-lecia istnienia Muzeum Ziemi Wschowskiej, które od pół wieku stara się gromadzić, chronić i przybliżać wyjątkowe dziedzictwo kulturowe ziemi wschowskiej.

MARTA MAŁKUS

Dyrektor Muzeum Ziemi Wschowskiej

WSTĘP

Żaden okres w dziejach ludzkości nie upowszechnił sztuki obronnej tak jak średniowiecze, co przejawiało się szczególnie w fortyfikowaniu miast. Potrzeba poczucia niezależności w hierarchii feudalnej, konflikty wewnętrzne i zewnętrzne czy inne liczne zagrożenia wpłynęły na wznoszenie miejskich obwodów warownych. Na obszarze Polski, terenie niebędącym wcześniej pod panowaniem rzymskim, w okresie wczesnego średniowiecza wznoszono obwarowania drewniano-ziemne, a pojawienie się murowanych umocnień wiąże się z lokacją miast na prawie niemieckim w XIII w. Wprowadzało ono nowe wzorce prawne i przestrzenne oraz nadawało mieszczanom znaczną autonomię. Skutkiem tego był rozwój ośrodków miejskich i gromadzenie w nich dóbr materialnych, co wymagało skutecznej ich ochrony.

Obwód obronny był jednym z najważniejszych elementów rozplanowania miast, gdyż określał ich ramy przestrzenne. Mur miejski miał również znaczenie ideowe – był symbolem miasta, odróżniającym je od innych ośrodków, a obszar nim otoczony miał charakteryzować się ładem. Dotyczyło to także porządku prawnego. Murowane obwarowania miały też znaczenie psychologiczne – zapewniały mieszczanom poczucie bezpieczeństwa, a w razie ataku zwiększały morale obrońców¹.

Leżąca na pograniczu Śląska i Wielkopolski Wschowa była jednym z najważniejszych ośrodków miejskich na tym terenie. Lokowana w 2. poł. XIII w. stała się punktem rywalizacji książąt śląskich i wielkopolskich, przez co wielokrotnie zmieniała przynależność polityczną. Pierwotnie pełniła ona funkcje strażnicze na szlaku handlowym, biegnącym z Saksonii i Górnych Łużyc do Wielkopolski. Była

---

¹ Widawski 1973, s. 15–19; Bogdanowski 2002, s. 19–26.

też stolicą jednostki terytorialnej, jaką była ziemia wschowska, oraz siedzibą kasztelanii, a później starostwa. Umocniona warownia mogła mieć również przeznaczenie refugialne, pełniąc rolę schronienia dla mieszkańców okolicznych osad wiejskich, z czym mogła wiązać się polska nazwa miasta, często wywodzona od czasownika „schować”². Funkcje militarne Wschowy odegrały dużą rolę już przy zakładaniu miasta, a jej obronność wzmacniały warunki naturalne i kolisty zarys. Pierwsze obwarowania murowane oraz zamek miasto zawdzięcza władcom śląskim, pod których panowaniem na przełomie XIII i XIV w. zaczęto ich budowę. Po przyłączeniu ziemi wschowskiej do Polski przez Kazimierza Wielkiego w 1343 r. kontynuowano rozbudowę miejskich założeń obronnych. Wschowa stała się miastem królewskim oraz ważnym punktem obrony zachodnich granic królestwa. Świadczyły o tym liczne przywileje polskich władców, dotyczące napraw i rozbudowy obwarowań, wynikające z dbałości i troski o utrzymanie w gotowości systemu obronnego nie tylko miasta i regionu, ale również całego królestwa. Mimo iż w XVII w. walory defensywne tego niewielkiego ośrodka spadły, to zachował on wysoką pozycję wśród innych miast królewskich I Rzeczypospolitej i prężnie rozwijał się aż do II rozbioru Polski w 1793 r.³

Pozostałości wschowskich założeń obronnych są widoczne w przestrzeni miasta, dzięki czemu zachowało ono w dużym stopniu średniowieczny układ. Część z nich została ocalona od rozbiórki podczas masowej akcji porządkowania miast na początku XIX w. i wciąż świadczy o jego funkcji i znaczeniu w okresie późnego średniowiecza. We Wschowie zachowały się liczne partie murów obronnych, a także ślady dawnego pasa obrony zewnętrznej, który nie został zabudowany. Również fragmenty innych budowli związanych z obwarowaniami miejskimi przetrwały w obrębie zabudowań z późniejszych okresów i zostały zarejestrowane podczas badań architektonicznych. Pozostałe relikty wraz z układem stratygraficznym zalegają poniżej

² Interpretacja przytoczona przez Józefa Jonemana w 1813 r. Nazwa miasta jest wywodzona również od Wiesza – skróconej formy imienia Wielisław (Ratajewska 2013, s. 14).

³ Wróblewska 1954, s. 583; Widawski 1973, s. 505–507; Ratajewska 2013, s. 14–15.

obecnego poziomu gruntu, a przeprowadzone w otoczeniu dawnego obwodu obronnego prace wykopaliskowe pozwoliły na ich odsłonięcie, zadokumentowanie oraz próbę interpretacji. Wyniki tych badań, w zestawieniu zarówno z przekazami pisanymi, jak i źródłami ikonograficznymi i kartograficznymi, pozwalają w pewnym stopniu odtworzyć wygląd poszczególnych odcinków i założeń obwodu obronnego, ustalić ich chronologię, określić funkcję poszczególnych elementów umocnień oraz scharakteryzować kolejne etapy ich rozwoju i przemian.

Celem niniejszej publikacji jest opracowanie i próba interpretacji wszelkich dostępnych źródeł – kartograficznych, ikonograficznych i pisanych, dotyczących założeń obronnych Wschowy oraz wyników badań archeologicznych i architektonicznych przeprowadzonych w obrębie starego miasta, podczas których odkryte zostały relikty bądź nawarstwienia związane z obwarowaniami ośrodka miejskiego. Na ich podstawie zostaną przedstawione dzieje i wygląd poszczególnych elementów systemu obronnego. Zostaną także określone ich funkcje oraz scharakteryzowane kolejne etapy rozwoju. Wyniki tych dociekań prowadzić będą do próby rekonstrukcji całego obwodu obronnego, jego związku z wydarzeniami dotyczącymi miasta, przemian zachodzących w rozwoju sztuki obronnej oraz wskazania znaczenia wschowskich umocnień dla obrony polskich granic.

Ramy chronologiczne to okres funkcjonowania i rozwoju wschowskich założeń obronnych. Dolną granicę stanowi czas budowy pierwszych obwarowań murowanych na przełomie XIII i XIV w., nie można jednak pominąć hipotez o istnieniu wczesnośredniowiecznego grodu i wcześniejszych umocnień miejskich w postaci wałów drewniano-ziemnych⁴. Mimo iż fortyfikacje utraciły swe znaczenie militarne i przestały spełniać funkcje obronne już w XVII w., to za górną granicę można uznać przełom XVIII i XIX w., kiedy to miasto ostatecznie zaczęło zatracać swój średniowieczny wygląd. Niemniej jednak pojawi się też nawiązanie do czasów, kiedy poszczególne elementy założeń obronnych zostały przystosowane do pełnienia innych funkcji

---

⁴ Wróblewska 1954, s. 584–587; 1970, s. 443.

niz defensywne, oraz do działań z ostatnich dziesięcioleci, związanych z odbudową i rekonstrukcją niektórych elementów systemu obronnego.

Publikacja obejmuje obszar starego miasta we Wschowie oraz tereny do niego przyległe, choć odnosić się będzie także do wzorców miejskiej architektury obronnej stosowanych na terenie Europy Środkowej w okresie późnego średniowiecza i wczesnej nowożytności.

Za podstawową metodę badawczą obrano analizę wszelkich dostępnych źródeł – archeologicznych, architektonicznych, kartograficznych, ikonograficznych i pisanych – oraz próbę interpretacji poprzez ich zestawienie. Wszelkie odkryte w trakcie badań archeologiczno-architektonicznych reliktury i nawarstwienia, związane z systemem obronnym miasta, jak i te, które zachowały się na powierzchni, zostały naniesione na współczesną, numeryczną mapę zasadniczą miasta w formie warstw wektorowych i skonfrontowane z planami z końca XVIII w. Na tej podstawie powstała graficzna próba rekonstrukcji rzutu wschowskich obwarowań z różnych etapów ich rozwoju wraz z przedstawieniem aktualnego stanu badań nad założeniami obronnymi Wschowy.

Praca została podzielona na dwie podstawowe części. Po przedstawieniu dziejów Wschowy i ziemi wschowskiej oraz stanu badań zaprezentowane zostaną poszczególne źródła historyczne związane z miejskimi umocnieniami oraz wyniki badań archeologiczno-architektonicznych i stan zachowania substancji murowanej. W drugiej części, w nawiązaniu do nich, zostaną opisane poszczególne elementy wschowskich obwarowań: mury obronne, podzielone na odcinki według kolejności ich budowy, budowle obronne w linii umocnień, bramy, pas obrony zewnętrznej oraz zamek. Dla każdego z tych obiektów określone będzie umiejscowienie we współczesnym układzie miasta. Ponadto podjęta zostanie próba rekonstrukcji wyglądu i ustalenia chronologii kolejnych faz rozbudowy oraz ukazane późniejsze losy i aktualny stan zachowania obiektu wraz z krótkim wprowadzeniem obejmującym funkcję, znaczenie i powszechność zastosowania tego typu założeń na terenie średniowiecznej i wczesnonowożytnej Polski na tle Europy Środkowej.

I. STAN BADAŃ

Tematyka miejskich systemów obronnych była i nadal jest przedmiotem zainteresowań badaczy różnych dziedzin, takich jak historia, archeologia, historia sztuki oraz architektury i wojskowości. Mimo to stan badań tej problematyki nie jest zadowalający. Brakuje publikacji traktujących o obwarowaniach miejskich późnego średniowiecza na ziemiach polskich. Temat murów obronnych często poruszany był w pracach ogólnych, które dotyczyły architektury, budownictwa murowanego, w tym obronnego, gdzie w skrócie określano ich chronologię i charakteryzowano formy architektoniczne oraz funkcje poszczególnych elementów. Poza nimi badacze skupiali się na umocnieniach miejskich w poszczególnych regionach lub miastach⁵.

Jako pierwszą publikację dotyczącą ściśle miejskich obwarowań można wymienić referat Bohdana Guerquina z 1960 r.⁶, w którym zaproponował on ich opracowywanie z uwzględnieniem podziału na regiony, ustalił periodyzację tego typu założeń oraz określił kierunki studiów nad nimi. Jest to jednak tylko wstęp do badań tej tematyki.

Kolejne publikacje dotyczą poszczególnych regionów. Najszerzej potraktował to zagadnienie Jarosław Widawski⁷ w dwóch pozycjach, które poświęcił miejskim obwarowaniom murowanym w Polsce, odnosząc się przede wszystkim do terytorium monarchii Kazimierza Wielkiego do początku XV w. Pozostałe wydawnictwa są objętościowo skromne i mają bardziej formę katalogu czy informatora niż kompletnej monografii. Pierwsze, autorstwa Mirosława Przyłęckiego⁸, dotyczyło umocnień miast Dolnego Śląska, natomiast Ewa Lukas⁹ krótko przedstawiła

⁵ Widawski 1973, s. 8–9.

⁶ Guerquin 1961.

⁷ Widawski 1973; 1977.

⁸ Przyłęcki 1970.

⁹ Lukas 1975.

obwarowania Pomorza Zachodniego. W przypadku konkretnych ośrodków miejskich najlepiej opracowane są umocnienia Krakowa i Kazimierza, jak również Wrocławia, Poznania czy Warszawy, o których publikacje powstały jeszcze przed 1939 r.¹⁰ Monografie doczekały się również założenia obronne Torunia¹¹, Krosna¹², Zielonej Góry¹³, Namysłowa¹⁴, Koźuchowa¹⁵ i Stargardu Szczecińskiego¹⁶. Wiele umocnień zostało dość szczegółowo opisanych w studiach architektoniczno-historycznych Pracowni Konserwacji Zabytków, w których omawiano je w odniesieniu do rozwoju przestrzennego miast. Również w obszerniejszych wydawnictwach urbanistycznych lub historycznych poświęconych konkretnym miastom zawarto rozdziały dotyczące średniowiecznych obwarowań¹⁷.

Wśród literatury najnowszej można wyróżnić przede wszystkim drugi tom *Murowanej architektury romańskiej i gotyckiej w Wielkopolsce* Janusza Tomali¹⁸, poświęcony architekturze obronnej. Publikacja posiada katalog, zawierający podstawowe informacje dotyczące m.in. murów miejskich wielu wielkopolskich miast. Drugą pozycją jest monografia Janusza Bogdanowskiego¹⁹, omawiająca dzieje architektury obronnej od czasów najdawniejszych aż po fortyfikacje z czasów II wojny światowej. Autor poświęcił wiele uwagi miastom warownym, ustalając chronologię poszczególnych systemów obronnych oraz kierunki i cykle ich przemian.

O murach obronnych Wschowy wspomniano już w polskiej literaturze XIX w. Wzmianki o murach i ich opisy pojawiły się w pierwszym²⁰ i poszerzonym przez Franciszka Ksawerego Martynowskiego drugim wydaniu²¹ *Starożytnej Polski pod względem historycznym, geogra-*

¹⁰ Widawski 1973, s. 10.

¹¹ Gąsiorowski 2007.

¹² Ginalski, Łopatkiewicz 1994.

¹³ Kowalski 2002.

¹⁴ Caputa 2006.

¹⁵ Andrzejewski, Szukielowicz 2008.

¹⁶ Jurkiewicz 2010.

¹⁷ Guerquin 1961, s. 81; Widawski 1973, s. 10.

¹⁸ Tomala 2011.

¹⁹ Bogdanowski 2002.

²⁰ Baliński, Lipiński 1843, s. 29–32.

²¹ Baliński, Lipiński 1885, s. 117–119.

ficznym i statystycznym autorstwa Michała Balińskiego i Tymoteusza Lipińskiego oraz w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*²². Wśród literatury niemieckiej wnikliwie potraktował ten temat Juliusz Kohte, który podał ważniejsze wzmianki historyczne o murach, opisał je i określił jako późnogotyckie, wymienił też bramy miejskie, omawiając powiązanie kościoła ewangelickiego Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi) z Bramą Polską²³. W „Heimatkalendar für den Kreis Fraustadt” z 1924 r. ukazał się artykuł Wernera Grosmana o założeniach obronnych Wschowy. Było to pierwsze opracowanie poświęcone wschowskim obwarowaniom. Autor, powołując się na dostępne mu źródła, przedstawił liczne fakty historyczne, dokładnie opisał stan zachowania poszczególnych elementów systemu obronnego, w tym murów, fos, wałów i bram miejskich, dokonał również próby ich datowania. W artykule zamieszczony został także plan miasta z 1794 r., rysunki Bramy Głogowskiej z 1801 r. i pozostałości Bramy Polskiej z 1822 r. Krótko o wschowskich fortyfikacjach pisał też Erich Keyser, powtarzając wiele informacji podanych przez swoich poprzedników. Omówił on zwięźle ówczesny stan zachowania umocnień i podał daty rozbiórki bram²⁴.

Po wojnie ukazało się bardzo ważne dla tematu niniejszej pracy opracowanie Grażyny Wróblewskiej. W artykule *Mury obronne Wschowy* z 1954 r. autorka szczegółowo opisała zachowane relikty kolejnych fragmentów obwarowań pod względem architektonicznym i w konfrontacji ze wzmiankami źródłowymi dokonała próby ich datowania, udowadniając, że były one budowane etapami. Podważyła utarty pogląd, jakoby mury miały powstać dopiero na początku XV w., odnosząc ich początek do końca XIII lub 1. poł. XIV w. W publikacji zostały omówione również dzieje i wygląd bram miejskich oraz postawiona teza dotycząca związku kościoła parafialnego z systemem obronnym miasta²⁵.

W katalogu wspomnianej wcześniej monografii Jarosława Widawskiego, poświęconej miejskim murom obronnym, znalazła się również

²² SG 1895, s. 63–64.

²³ Kohte 1895, s. 174–175.

²⁴ Keyser 1939, s. 736–739.

²⁵ Wróblewska 1954.

Wschowa. Autor wymienia źródła i opracowania, a także charakteryzuje poszczególne elementy obwarowań, często powołując się na artykuł Grażyny Wróblewskiej i powtarzając jej spostrzeżenia. Jednak opis stanu zachowania i techniki budowy murów obronnych nieco się różni od tego, który sporządziła wspomniana badaczka, m.in. pomiarami niektórych partii muru²⁶.

Oba opracowania są niezwykle istotne, ponieważ ich autorzy mieli dostęp do zachowanych partii murów sprzed ich renowacji na przełomie lat 80. i 90. XX w. Dziś niemożliwe byłoby przeprowadzenie tak dokładnych pomiarów na zrekonstruowanych odcinkach umocnień i wysunięcie analogicznych wniosków, dotyczących chronologii kolejnych etapów budowy murów obronnych oraz ich konstrukcji.

W wielu publikacjach dotyczących Wschowy nie wzięto pod uwagę też zawartych w opracowaniach Grażyny Wróblewskiej i Jarosława Widawskiego, datując początek budowy murów i zamku na panowanie Kazimierza Wielkiego²⁷. W katalogu monografii Janusza Tomali z 2011 r. pojawia się wschowski zamek i mury miejskie. Pomimo licznych badań archeologicznych związanych z tymi założeniami autor wymienia jedynie te z 1979 r. przeprowadzone w kościele ewangelickim. Pozycja ta oparta jest na wcześniejszej literaturze – źródła, wzmianki historyczne i opisy obiektów zostały powtórzone za Widawskim, a podana bibliografia jest niepełna.

Ten stan rzeczy wymaga ponownego, pełnego opracowania wszystkich dostępnych danych, zwłaszcza wyników badań archeologicznych, stanowiących podstawę weryfikacji dotychczasowego stanu wiedzy o systemie obronnym Wschowy i zachodzących w nim zmianach.

²⁶ Widawski 1973, s. 504–515.

²⁷ Ratajewska 2007, s. 13; 2013, s. 15.

II. ZARYS DZIEJÓW MIASTA

Początki osadnictwa na ziemi wschowskiej sięgają schyłkowego paleolitu i były one związane z kulturą hamburską i Federmesser²⁸. W środkowej epoce kamienia na silnie piaszczystych glebach doliny Kopanicy oraz wzdłuż Krzyckiego Rowu żyły społeczności zbieracko-łowieckie kultury komornickiej²⁹. Od początku neolitu kultury prowadzące gospodarke wytwórczą (m.in. kultura pucharów lejkowatych, kultura amfor kulistych, kultura ceramiki sznurowej) zajęły tereny Równiny Wschowskiej z cięższymi glebami. Osadnictwo z tego okresu zostało jednak w nieznacznym stopniu rozpoznane głównie poprzez luźne znaleziska. Stosunkowo więcej wiadomo o zasiedleniu tego regionu przez ludność kultury lużyckiej, której liczne stanowiska – przede wszystkim osady rolnicze, tak z epoki brązu, jak i z okresu halsztackiego, zarejestrowano na terenie samego miasta oraz w jego najbliższym sąsiedztwie³⁰. Brakuje natomiast jakichkolwiek śladów osadnictwa z okresu lateńskiego prócz znalezionych w okolicy Wschowy pod koniec XIX w. dwóch monet celtyckich³¹. Dosyć intensywnie rozwijało się, zwłaszcza w późnym okresie wpływów rzymskich, osadnictwo kultury przeworskiej. Ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego są znikome (wyjątkiem jest wieś Przyczyna Górna, której wcześniejsze zasiedlenie jest potwierdzone nie tylko przez źródła archeologiczne, ale także pisane)³². Najbliższe okolice Wschowy zostały systematycznie zasiedlone dopiero w późnym średniowieczu, co miało związek z rozwojem miasta lokacyjnego i osad wiejskich. Świadczą o tym gro-

²⁸ Burdukiewicz 2006, s. 167.

²⁹ Pfütenreiter 1933, s. 88–93; Burdukiewicz 2006, s. 168.

³⁰ B.A. 1980, s. 4–5.

³¹ Pfütenreiter 1933, s. 6.

³² KDW, t. 1, nr 65; Pfütenreiter 1933, s. 58; Karta AZP obszaru 65–21 (7 stanowisk z wczesnego średniowiecza).

dziska stożkowate w sąsiednich miejscowościach, m.in. w Olbrachcicach, Dębowej Łęce, Tylewicach czy Osowej Sieni³³.

Przed lokacją miasta osadnictwo rozwijało się raczej na terenach suchych. Jego rozwojowi sprzyjało położenie geograficzne, dogodne warunki polityczne (brak lokalnych konfliktów), występowanie bogactw naturalnych (przede wszystkim drewna, które służyło ludności jako budulec i opał) oraz układ komunikacyjny. Przez obszar ziemi wschowskiej już od 2. poł. X w. przebiegał trakt handlowy zwany arterią poznańsko-głogowską, łączący Wielkopolskę z Saksonią, Czechami i Łużycami. Należał on do najbardziej uczęszczanych szlaków w średniowiecznej Wielkopolsce³⁴. Przebieg tej trasy przez ziemię wschowską stanowi jeden z elementów świadczących o istnieniu osady przedlokacyjnej. Graniczny charakter regionu wschowskiego przemawia za istnieniem grodu, który pełnił funkcje strażnicze przy wspomnianym szlaku. Mógł on także stanowić schronienie dla mieszkańców okolicznych wsi w razie zagrożenia. Ze względu na brak źródeł archeologicznych nie jesteśmy jednak w stanie określić dokładnego położenia przedlokacyjnego zespołu osadniczego na terenie Wschowy³⁵.

Przez cały XIII i na początku XIV w. leżąca na pograniczu Śląska i Wielkopolski Wschowa była miejscem zaciętej rywalizacji książąt śląskich z wielkopolskimi. Natomiast przez większą część XIII w. należała do władców śląskich. Często za pierwszą wzmiankę o Wschowie uznaje się bullę papieża Innocentego II z 1136 r., w której to miała być wymieniona jako jedna z posiadłości arcybiskupstwa gnieźnieńskiego. Jednak żadna z wymienionych nazw miejscowości nie wskazuje jednoznacznie, że chodzi właśnie o Wschowę³⁶. Podobnie jest z 1150 r. – uznawanym przez historyków niemieckich za datę założenia miasta³⁷. Pierwszą pewną wzmianką był dokument wystawiony we Wschowie (wymieniona jest nazwa *Veschov*), najpewniej w grodzie, w 1248 r. przez dwóch książąt śląskich – Henryka i Bolesława, synów Henryka

³³ B.A. 1980, s. 4–5.

³⁴ Nowakowski 1994, s. 75–76.

³⁵ Wróblewska 1970, s. 438–443.

³⁶ KDW, t. 1, nr 7.

³⁷ Wuttke 1864, s. 294; Moritz 1904, s. 4.

Pobożnego³⁸. Przywilej lokacyjny miasta nie zachował się. Z dokumentu wystawionego 1 października 1273 r. przez księcia wielkopolskiego Przemysła II, w którym nadaje on prawo niemieckie przyległej do Wschowy wsi Przyczynie, wynika, że w tym roku była ona już miastem (*civitas adiacens*)³⁹. Zatem lokacja miasta na prawie magdeburgskim musiała nastąpić między 1248 a 1273 r., przez co Wschowa należy do grupy 38 miast wielkopolskich założonych w XIII w.⁴⁰ W 1289 r. w otoczeniu Przemysła II występuje wschowski kasztelan Wierzbęta, co sugeruje, że przez większość jego panowania Wschowa wchodziła w skład jego władztwa. W 1290 r. miasto zostało ponownie opanowane przez Henryka Głogowskiego, a 10 marca 1296 r. na mocy układu zawartego w Krzywiniu z Władysławem Łokietkiem ziemia wschowska została oficjalnie włączona do księstwa głogowskiego. Pod rządami książąt głogowskich wyraźnie wzrosło znaczenie polityczne Wschowy. Miasto stało się siedzibą dystryktu – jednostki administracyjnej księstwa, otrzymało wiele przywilejów, m.in. pierwszy przywilej menniczny nadany prawdopodobnie przez księcia Jana na Ścinawie około 1331 r.

W sierpniu 1343 r. król Kazimierz Wielki wystąpił zbrojnie przeciwko księciu Henrykowi V, atakując Wschowę. Oblężenie trwało kilkanaście dni, a miasta bronili mieszczanie i załoga księcia głogowsko-żagańskiego. Po zrobieniu wylomu w murach wojska polskie weszły do miasta, nie niszcząc ich jednak i oszczędzając mieszkańców, gdyż król chciał trwale przyłączyć Wschowę do swego królestwa. Miał też na uwadze silne związki wschowian z Polską, które zresztą potwierdziła bohaterska obrona miasta podczas próby odbicia go, prawdopodobnie przez Henryka V i księcia oleśnickiego Konrada na przełomie kwietnia i maja 1345 r. Na podstawie traktatu namysłowskiego z 22 listopada 1348 r. ziemia wschowska stała się częścią Królestwa Polskiego i utrzymała się w jego granicach aż do II rozbioru Polski (1793).

³⁸ KDW, t. 1, nr 275.

³⁹ KDW, t. 1, nr 453.

⁴⁰ Górczak 2002, s. 115.

136287

Król Kazimierz Wielki, doceniając propolską postawę mieszkańców Wschowy, zachował miejscowe prawo i zwyczaje, nadał też miastu liczne przywileje, m.in. wolności celne, potwierdził prawa miejskie i prawo bicia własnej monety, a także nadał miastu wieś Przyczynę i zezwolił na wyrąb drewna na palisady w lasach królewskich. Za jego panowania kontynuowano też budowę pełnych obwarowań miejskich. W 1349 r. pojawia się pierwsza wzmianka o zarządcy królewskim rezydującym we Wschowie, nie wiadomo jednak, jak się nazywał. Został on ustanowiony prawdopodobnie zaraz po zajęciu miasta przez wojska polskie. Pierwszym znanym z nazwiska starostą wschowskim był niejaki Ramsz von Opeln z Czacza, wzmiankowany w 1361 r.⁴¹

Mimo przyłączenia miasta do Królestwa Polskiego przez Kazimierza Wielkiego w 1343 r. prawna inkorporacja Wschowy nastąpiła w 1422 r. 21 sierpnia król Władysław Jagiełło wydał w Gnieźnie przywilej inkorporacyjny dla Wschowy i ziemi wschowskiej. Zatwierdził on też wszystkie poprzednie przywileje i nadania, z których korzystali jej mieszkańcy. Od tego momentu ziemia wschowska stała się częścią województwa

1. Herb Wschowy

poznańskiego. Zaczęto ją też utożsamiać z powiatem wschowskim, gdyż była samodzielnym okręgiem sądowym. We Wschowie istniały prawdopodobnie dwa sądy: prócz sądu ziemskiego urzędował także sąd grodzki⁴².

Po inkorporacji miasta i ziemi wschowskiej do Polski wzrosło znaczenie Wschowy wśród pozostałych miast polskich. Dzięki licznym przywilejom nadanym przez władców jagiellońskich nastąpił dynamiczny rozwój miasta. W połowie XV w. zakończono budowę fortyfikacji miejskich. Bardzo wysoki poziom prezentowało rzemieślnictwo wschowskie, które zajmowało czołowe miejsce w kraju. Pomimo najazdów, licznych epidemii i pożarów miasto w XVI w. przeżywa swój „złoty

złoty

⁴¹ Nowakowski 1994, s. 27–35.

⁴² Nowakowski 1994, s. 36–38.

wiek⁴³. W kolejnym stuleciu nastąpił znaczny rozwój przestrzenny Wschowy, związany z przyływem ludności ze Śląska. W 1633 r. założono na gruntach starościńskich tzw. Nowe Miasto oraz przed 1685 r. Górne Nowe Miasto. Czas potopu szwedzkiego przyczynił się do zatrzymania tego dynamicznego procesu⁴⁴.

W okresie saskim (1697–1763) leżąca na szlaku Warszawa-Drezno Wschowa urosła do rangi ważnego ośrodka administracyjnego i politycznego. Ze względu na bliskość Saksonii posiedzenia senatu często odbywały się we wschowskim ratuszu, przyjmowano tu też zagraniczne poselstwa. Sam August III niejednokrotnie rezydował we Wschowie. Miasto pełniło wówczas funkcję drugiej stolicy Polski, po Poznaniu i Kaliszu było trzecim z najważniejszych miast w Wielkopolsce⁴⁵. Mimo to sytuacja miasta pogarszała się, przestało się ono rozwijać i podupadło. W latach 1780–1783 działała we Wschowie Komisja Dobrego Porządku, która miała na celu uporządkowanie licznych problemów i nieporozumień mieszkańców miasta. Nie odniosła ona większego skutku, jednak w wyniku jej działań powstał dokładny opis Wschowy⁴⁶ oraz plan miasta⁴⁷. Kilkanaście lat później, w wyniku II rozbioru Polski, Wschowa została włączona do Prus. Wkraczające 25 stycznia 1793 r. do miasta oddziały pruskie nie spotkały się z oporem ze strony polskiego garnizonu stacjonującego we Wschowie i bez problemu zajęły miasto. Już kilka miesięcy później władzę w mieście przejęli dwaj pruscy komisarze wojskowi⁴⁸.

⁴³ Korcz 1973, s. 13–14.

⁴⁴ Wróblewska 1970, s. 456–460.

⁴⁵ Nowakowski 1994, s. 47–48.

⁴⁶ *Stan Miasta J.K.Mci. Wschowy Pod Słodkim Panowaniem Najjasniejszego Stanisława Augusta Króla Miłościwego...*

⁴⁷ Nowakowski 1994, s. 58–60.

⁴⁸ Nowakowski 1994, s. 64–65.

Alte Promenade u. Central-Gefängnis
(ehemal. Starostenschloss)
Gruss aus Fraustadt

b
a

n
c
n
-r
te
t
d
lo
s
R
n
n

v
n
r
k
v
c
v
n
-

III. POŁOŻENIE I UKSZTAŁTOWANIE TERENU

Wschowa leży na południowo-zachodnim krańcu województwa lubuskiego. Aktualnie jest stolicą gminy i powiatu. Przed 1998 r. miasto administracyjnie należało do województwa leszczyńskiego.

Obszar miasta i gminy Wschowa położony jest na pograniczu dwóch makroregionów: Niziny Południowowielkopolskiej (Wysoczyzna Leszczyńska) i Pojezierza Leszczyńskiego (Pojezierze Sławskie). Teren ten należy do strefy staroglacjalnej, większa jego część to równina denno-morenowa wznosząca się na wysokość od 90 do 110 m n.p.m., a spadki terenu są znikome i nie przekraczają 2%. Budowę geologiczną kształtują tu osady czwartorzędowe – piaski i żwiry lodowcowe i wodnolodowcowe fazy leszczyńskiej zlodowacenia bałtyckiego oraz gliny zwalowe zlodowacenia Warty. Różnice w rzeźbie i krajobrazie zaznaczają się w południowo-wschodniej części gminy w formie dolin Krzyckiego Rowu, Śląskiego Rowu i Kopanicy (najniższy punkt 78,8 m n.p.m.) oraz na północny wschód od miasta, gdzie występują systemy wzgórz kemowych – tzw. Pagórki Lgińskie (najwyższy punkt 123 m n.p.m.)⁴⁹.

Historyczna ziemia wschowska (łac. *Terra Vschovensis*) zajmowała większy obszar niż współczesna gmina. Miała mieć powierzchnię niecałych 9 mil kwadratowych, czyli około 489,62 km², obejmując również Leszno, Rydzynę i Osieczną, granicząc na północy z ziemią kościańską⁵⁰. Wschowę – stolicę tej jednostki terytorialnej – lokowano w nieckowatym, wydłużonym zagłębieniu terenowym Wysoczyzny Leszczyńskiej, na północny zachód od rzeki Barycz i jej prawego dopływu – Kopanicy. Lokowanie miasta w dolinie sprzyjało jego rozbudowie, ułatwiało dostęp do wody pitnej, którą ze względu na

⁴⁹ Kondracki 2000, s. 152–158; *Studium* 2013, s. 15–16.

⁵⁰ Pawiński 1883, s. 50; Gloger 1903, s. 17; Nowakowski 1994, s. 27.

niski poziom wód gruntowych czerpano ze studni, oraz pozyskiwanie podstawowego surowca budulcowego – drewna z pobliskich lasów. Topografia terenu nie ograniczała rozwoju przestrzennego w żadnym kierunku⁵¹. Pierwotnie od wschodu, południa i południowego zachodu miasto otaczał pas rozległych mokradeł, natomiast od strony północnej rozciągał się zalesiony, lekko górzysty, a więc suchy teren. Takie ukształtowanie terenu nadało temu miejscu naturalną obronność i miało ogromny wpływ na kolejność budowy poszczególnych odcinków umocnień⁵².

⁵¹ Muszyński 1973, s. 45-46.

⁵² Paszkowska-Jeżowa 1927, s. 49; Wróblewska 1954, s. 583, 587.

IV. ŹRÓDŁA PISANE, KARTOGRAFICZNE I IKONOGRAICZNE

1. Źródła pisane

Za pierwszą pewną wzmiankę historyczną o Wschowie uważa się dokument z 1248 r. Został on wystawiony dla klasztoru Cystersów w Obrze przez dwóch książąt śląskich – Bolesława i Henryka, synów Henryka Pobożnego⁵³. W literaturze przyjęło się, że wzmianka ta dotyczy grodu, a więc najwcześniejszego elementu wschowskich obwarowań, który miał znajdować się w miejscu zamku⁵⁴. Z dokumentów śląskich z lat 1331–1337 wynika, że już w tym czasie we Wschowie funkcjonował zamek (*castrum seu fortalicium*), natomiast dokument księcia oleśnickiego Konrada z 1339 r. wzmiankuje dwie bramy w pierścieniu murów obronnych⁵⁵.

Jan Długosz, opisując w swej kronice zdobycie przez Kazimierza Wielkiego Wschowy w 1343 r., zaznacza, iż ten wylał mury (*ruptis demolitisque muris conquiri*)⁵⁶. Natomiast Marcin Bielski wspomina, że za pomocą taranów zrobiono dziurę w murach i wdarto się do środka⁵⁷. Dwa lata później król ten w dwóch przywilejach zwolnił miasto z wszelkich opłat celnych na rzeczy skarbu królewskiego oraz nadał mu wieś Przyczynę i prawo do wyrębu drzew z lasów królewskich na palisady (*ad plancandam*)⁵⁸. Po raz pierwszy bezpośrednio o murach wspomina dokument z 1409 r., w którym Władysław Jagiełło nadał mieszczanom osiem łąnów w pobliskiej Przyczynie Dolnej z przeznac-

⁵³ KDW, t. 1, nr 275.4.

⁵⁴ Wróblewska 1954, s. 584.

⁵⁵ Grünhagen, Markgraf 1881, s. 139–153; KDW, t. 2, nr 1166; Chorowska 2003, s. 27.

⁵⁶ Długosz 1876, s. 209.

⁵⁷ Bielski 1597, s. 229.

⁵⁸ KDW, t. 2, nr 1241, 1242.

czeniu na rozbudowę obwarowań i naprawę starych murów i fos (*urbem muro et fossatis bene fortificare murosque et fossata vetera reformare*)⁵⁹. Można to interpretować jako moment zamknięcia obwodu murowanego. Ten sam król w 1426 r. zwolnił mieszkańców Wschowy od podatków targowych, żądając umocnienia murów, fos i wałów⁶⁰. W 1444 r. król Władysław III powtórzył ten przywilej, podkreślając graniczne położenie miasta, a w innym dokumencie żądał odbudowy zrujnowanych umocnień. Wzmiankowana jest tam fosa oraz *parcanum novum*, czyli najprawdopodobniej mur zewnętrzny⁶¹.

Przywilej królewski z 1513 r. zezwolił na pobieranie mostowego za przewożenie towarów w wysokości pół grosza, a zebrane sumy nakazał przeznaczyć na budowę i konserwację mostów, również tych prowadzących do bram miejskich⁶². Rok później król zezwolił mieszczanom na obracanie czopowego za wyszynk wina, piwa i miodu w piwnicy ratuszowej na naprawę umocnień przez pięć lat⁶³. W 1525 r. Zygmunt Stary w podzięce za rozbudowę murów nadał miastu prawo bicia monet – kwartników wschowskich, z których przychód miał być przeznaczony na utrzymanie założeń obronnych⁶⁴. W 1529 r. wybuchł pożar, który spustoszył całe miasto. Z opisu tych wydarzeń wynika, że w jego wyniku spalone zostały elementy obwarowań – wieże obu bram, niewielkie wieżyczki i mosty, jak również ucierpiał parkan z bastejami⁶⁵. Po tych zniszczeniach najprawdopodobniej przedłużono przywilej z 1514 r. lub uzyskano go ponownie, ale użyto go przede wszystkim do odbudowy budynków miejskich, a obwarowania zaniedbano, o czym wspomina dokument z 1534 r., przedłużający przywilej na kolejne pięć lat z zastrzeżeniem, by pozyskane fundusze przeznaczyć wyłącznie na naprawę murów obronnych i wież⁶⁶. Dwa lata wcześniej, w 1532 r., król wyraził zgodę na uregulowanie dopływu wody ze stawów w Przy-

⁵⁹ KDW, t. 5, nr 143, 144.

⁶⁰ KDW, t. 5, nr 448.

⁶¹ KDW, t. 5, nr 729; *Stan miasta*, s. 102; Wróblewska 1954, s. 590.

⁶² *Stan miasta*, s. 15.

⁶³ *Stan miasta*, s. 16; Wuttke 1864, s. 297.

⁶⁴ Wuttke 1864, s. 298.

⁶⁵ Schober 1929, s. 11; za: Wróblewska 1954, s. 592.

⁶⁶ *Stan miasta*, s. 7.

czynnie Górnej do fosy miejskiej. Prace te wykonano jednak dopiero w 1571 r.⁶⁷ Pastor Samuel Friedrich Lauterbach wspomina, iż w 1587 r. mury obronne i wał w południowej części obwodu (od zamku do Bramy Głogowskiej i dalej aż do Furty Polskiej⁶⁸) były podwyższane, a ze względu na złe wykonanie prac w kolejnych latach działania te kontynuowano⁶⁹. W 1589 r. król Zygmunt III Waza zwolnił miasto z cła, a w roku następnym zatwierdził przywilej sprzed ponad 70 lat, przeznaczający czopowe na konserwację umocnień miejskich⁷⁰.

Lustracja z lat 1616–1620 zawiera opis zamku, z którego wynika, że wymagał pilnego remontu. Wzmiankuje ona również mur otaczający miasto, pokryte dachówką i gontami wieże i bramy miejskie oraz niegłęboką, w dużym stopniu zarośniętą już fosę⁷¹. W latach kolejnych musiał nastąpić remont zamku i murów obronnych, o czym wspomina lustracja z lat 1628–1632⁷². W 1633 r. król Władysław IV zwolnił Wschowę, jako miasto strzegące granic państwa, wraz z należącymi do niej wsiami z podwód i innych świadczeń na rzecz wojska, zobowiązując je do utrzymania w jak najlepszym stanie fortyfikacji miejskich. Na ten sam cel w 1669 r. miasto za zezwoleniem króla zapożyczyło się. Zezwolił on też na podniesienie podatku od sprzedaży sukna i soli⁷³. Jest to ostatnia wzmianka dotycząca rozbudowy i napraw założeń obronnych Wschowy.

W XVIII w. wschowskie umocnienia nie spełniały już wymagań ówczesnej sztuki obronnej. Nie były naprawiane i podupadały. W czasie kiedy we Wschowie działała Komisja Dobrego Porządku (1780–1783), miasto było otoczone *w okrąg murem dosyć dobrym*, wałem i częściowo osuszoną fosą. W sporządzonym przez komisję inwentarzu opisane zostały: otoczony podwójnym pierścieniem fosy zamek, Bramy Polska i Głogowska oraz Furta Polska przy kościele farnym – wszystkie zachowane w dobrym stanie. Od strony północnej istniał

⁶⁷ *Stan miasta*, s. 25; Grosmann 1924, s. 9.

⁶⁸ Furtę tę nazywano również Wielką Furtą Kościelną.

⁶⁹ Lauterbach 1711, s. 64; Grosmann 1924, s. 9.

⁷⁰ *Stan miasta*, s. 35; Wuttke 1864, s. 302.

⁷¹ LWW 1616–1620, s. 23–24.

⁷² LWW 1628–1632, s. 29.

⁷³ Wuttke 1864, s. 306.

jeszcze mur zewnętrzny, jak i wewnętrzny⁷⁴. Po rozbiorach niektóre elementy założeń obronnych zostały zdemontowane – w 1798 r. podupadły już wcześniej zamek, w 1801 r. Brama Głogowska, a w 1803 r. Brama Polska⁷⁵.

2. Źródła kartograficzne

Zbiór źródeł kartograficznych – wartościowych i istotnych dla tematu założeń obronnych Wschowy – jest bardzo skromny. Nie znamy żadnych planów miasta powstałych przed XVIII w. W przypadku braku starszych źródeł tego typu musimy opierać się na późniejszych przedstawieniach rozplanowania miasta. Dwa bardzo istotne i dość dokładne plany sporządzono pod koniec XVIII w., kiedy to w dużym stopniu zachowany był jeszcze średniowieczny układ miasta oraz elementy fortyfikacji miejskich.

Pierwsze źródło kartograficzne to plan sytuacyjno-pomiarowy z 1783 r. zdeponowany w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie⁷⁶. Jest on szczegółowy, zachowany w stosunkowo dobrym stanie, a przede wszystkim kolorowy. Niebieskim kolorem zaznaczona została fosa – od strony zachodniej częściowo osuszona, a na zielono wał i częściowo zarośnięta droga wałowa. Dokładnie zarysowany jest przebieg muru obronnego wraz z licznymi skarpami, zatokami oraz dwoma odcinkami muru zewnętrznego, który widoczny jest w północnej i zachodniej części obwodu. Również przejazdy bramne zaznaczono z ich wszystkimi elementami. Bramy miejskie – Polska i Głogowska, wyglądają podobnie, składają się z budynku bramnego, wieży i mostu zwodzonego prowadzącego przez fosę, z tym, że w przypadku Bramy Głogowskiej prowadzi do niego szyja bramna, kończąca się w linii wału. Umocniona Furta Polska w pobliżu kościoła farnego również posiada budynek z przejazdem, który połączony jest szyją z małym barbakanem, w tym przypadku nie ma mostu prowadzącego do bramki po drugiej stronie fosy, która w tym miejscu jest osuszona. Można zauważyć również

⁷⁴ *Stan miasta*, s. 1, 7–9.

⁷⁵ Keyser 1939, s. 736–737; Ratajewska 2007, s. 35.

⁷⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór kartograficzny, 175–6; publikuje go również Widawski 1973, ryc. 243.

2. Fragment planu sytuacyjno-pomiarowego miasta z 1783 r.

dwie mniejsze furtki – jedną, zabudowaną w zachodniej części obwodu, oraz przy zamku, która jest jedynie prostym przejściem w murze. Plan szczegółowo pokazuje wzgórze zamkowe otoczone własnym obwodem muru obronnego w kształcie kwadratu, wewnątrz którego widoczne są dwa budynki murowane w północno-zachodnim i południowo-wschodnim narożniku obwodu, mniejsza zabudowa w południowo-zachodnim rogu, jak również przejście – furtka na wał. Mury zamku są połączone z murami miasta, a pomiędzy znajduje się most.

Od strony miasta można zauważyć półokrągły obiekt, związany zapewne z dawnym przejazdem łączącym miasto i zamek, przypominający wieżę lub barbakan.

Drugi z planów pochodzący z 1794 r. został opublikowany przez Henryka Müncha w *Genezie rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV w.* w 1946 r., a jego reprodukcję zamieściła Grażyna Wróblewska w drugim tomie *Studiów nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową i dolną Wartą*⁷⁷. Jest on dość schematyczny, monochromatyczny i zawiera niewiele szczegółów. Natomiast wyraźnie

3. Fragment planu Wschowy z 1794 r.

⁷⁷ Münch 1946, tabl. 63; Wróblewska 1970, s. 439; odrys znajduje się w Archiwum Państwowym w Poznaniu, sygn. 119, opublikowany w: Ratajewska 2013, s. 167.

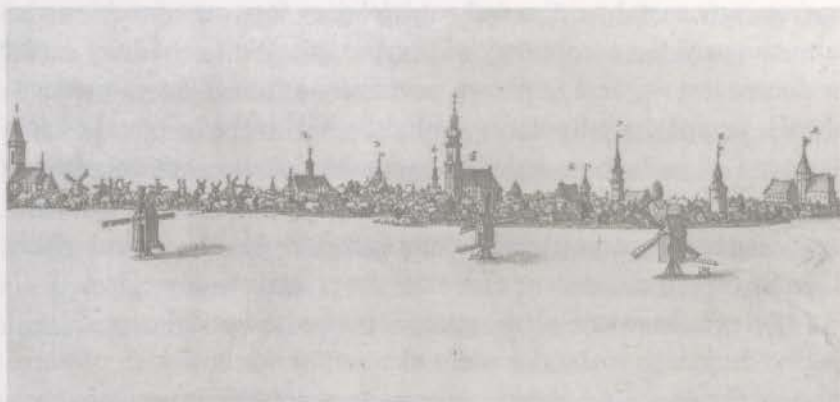
zarysowany został na nim wał rozdzielający fosy oraz przebieg murów obronnych z zaznaczonymi przyporami. We wschodniej części widoczne jest wzgórze zamkowe, pozbawione szczegółów z wyjątkiem dwóch przypór, a od północy, południa, od wschodu przy kościele farnym i od zachodu w sąsiedztwie zamku zlokalizowane są przejazdy bramne, niestety również niezbyt czytelne. Plan ten zawiera znaczący element – zarys ukształtowania powierzchni, czyli wzniesienia i spadki terenu zaznaczone charakterystycznym cieniowaniem.

Oba przedstawione plany, mimo iż pochodzą z podobnego czasu – poprzedzającego rozbiórkę wielu elementów wschowskich obwarowań – różnią się od siebie wieloma szczegółami. Inne plany prezentujące stan Wschowy z 1. poł. XIX w. i późniejsze nie zawierają praktycznie żadnych elementów fortyfikacji miejskich, mimo że niektóre przetrwały do dziś.

3. Źródła ikonograficzne

Źródła ikonograficzne, podobnie jak kartograficzne, pochodzą z dużo późniejszego okresu niż omawiany. Wszystkie dostępne przedstawienia Wschowy z zachowanymi elementami średniowiecznych założeń obronnych powstały dopiero w XVIII w. Mimo że poszczególne obiekty mogły ulec w czasie znacznym przekształceniom, jak również źródła zawierają wiele błędów i są dość pobieżne, to odpowiednia, krytyczna ich analiza sprawia, że stają się bardzo cenne dla poznania wyglądu zabudowań miasta, w tym jego fortyfikacji.

Autorem pierwszego przedstawienia miasta z 1742 r. jest śląski rysownik Friedrich Bernhard Werner. Jego sztych przedstawia panoramę Wschowy od strony południowej. Jest on dość schematyczny i skupia się na konkretnych budowlach, które są ponumerowane od 1 do 9 i opisane. Nie ma na nim muru obronnego, fosy i wału, a teren wokół miasta jest płaski. Natomiast widoczne są wieże obu bram – okrągła Bramy Głogowskiej (nr 8) i wieloboczna Bramy Polskiej (nr 6), oraz zabudowania na wzgórzu zamkowym – dwa murowane budynki w stylu gotyckim i ośmioboczna wieża (nr 9). Przedstawienie to nie jest pozbawione błędów, np. wieża przy kościele ewangelickim została narysowana w złym miejscu.

4. Panorama Wschowy F. B. Wenera z 1742 r.

Drugim, bardzo istotnym przedstawieniem Wschowy jest obraz ścienny z 1. poł. XVIII w., przedstawiający panoramę miasta od południa. Zachował się w kościele farnym, w górnej partii, na zachodniej ścianie południowej nawy bocznej. Na jego podstawie powstał sztych zatytułowany *Fraustadt anno 1493*, różniący się kilkoma szczegółami, ale można potraktować je jako jedno źródło. Układ miasta został oddany wiernie, jeśli chodzi o położenie poszczególnych budowli względem siebie. Na panoramie zawarto kilka ważnych elementów założeń obronnych. Widoczny jest blankowany mur z licznymi przyporami oraz wał i fosa, trudno jednak stwierdzić, czy nawodniona. Na pierwszy plan wysuwa się Brama Głogowska, składająca się z wieży, budynku bramnego z przejazdem oraz szyi bramnej z furtką po drugiej stronie fosy. Na prawo od niej, zza drzew, wylania się wieża zamku, wraz z dachami jego zabudowań. Założenie to potraktowano jednak drugorzędnie, gdyż tworząc obraz ścienny w kościele parafialnym skupiono się przede wszystkim na katolickich budowlach sakralnych, pomijając również ewangelicki kościół Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi) wraz z sąsiednią Bramą Polską⁷⁸.

⁷⁸ Oba przedstawienia pojawiały się wielokrotnie na pocztówkach. Jedną z nich, znajdującą się w zbiorach Muzeum Ziemi Wschowskiej (MZW/AH/939), publikuje Ratajewska 2013, s. 178.

5. Panorama miasta z 1. poł. XVIII w. znajdująca się na ścianie w kościele farnym we Wschowie

6. Pocztaówka z panoramą miasta *Fraustadt anno 1493*

Kolejne przedstawienie miasta pochodzi z 1798 r., a opublikował je Bogumił Rogalski⁷⁹. Sztych przedstawia Wschowę, najprawdopodobniej od południowego zachodu. Układ budowli starego miasta jest dosyć chaotyczny i – mimo że są ponumerowane i podpisane – to ich położenie budzi wiele wątpliwości, szczególnie, że wspomniany badacz zgoła inaczej interpretuje poszczególne założenia. Na tym wizerunku widoczny jest przebieg muru z licznymi załamaniem, być może przedstawiono w tym miejscu mur zewnętrzny. Teren jest pofalowany, ale nie wyszczególniono zewnętrznego pasa obrony w postaci fosy lub wału. W przeciwieństwie do poprzednich źródeł ikonograficznych

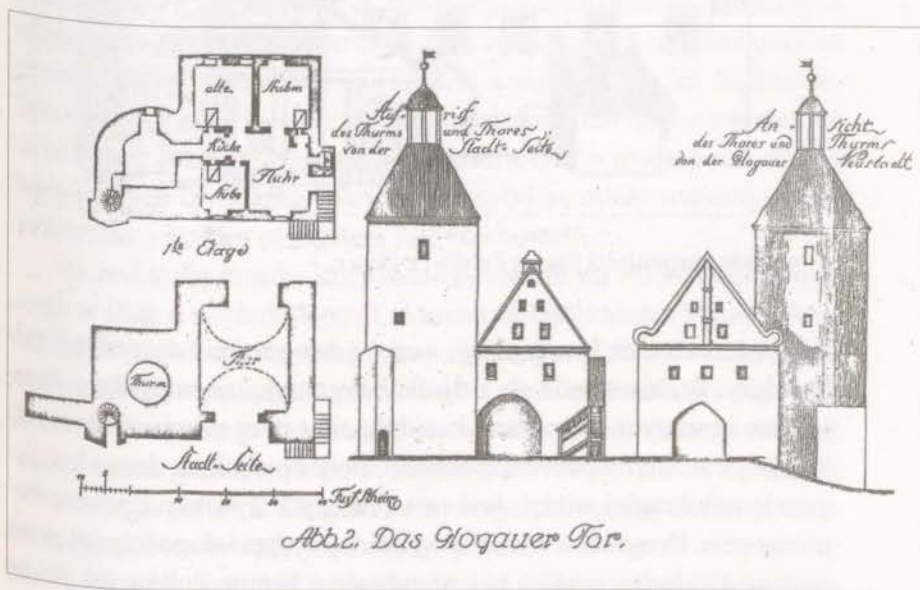

7. Panorama Wschowy, autor nieznanym, ok. 1790 r.

⁷⁹ Rogalski 1988, s. 207. Oryginał znajduje się w zbiorach Muzeum Okręgowego w Lesznie, nr inw. ML 79.

nie ukazano tu Bramy Głogowskiej, natomiast nr. 7 oznaczono *Das Lißner Thor*. Bramą Leszczyńską z pewnością nazwano Bramę Polską, znajdującą się w sąsiedztwie kościoła ewangelickiego Żłóbka Chrystusa, który podpisano nr. 1. Północna brama miasta została przedstawiona oddzielnie od kościoła, ciężko więc stwierdzić, czy jest to zachowana do dziś basteja, pełniąca później funkcję dzwonnicy kościelnej, czy też piętrowy budynek bramny, znany z przekazów pisanych⁸⁰.

Ostatnie dwa dostępne źródła ikonograficzne to szkice bram miejskich z 1. poł. XIX w. Pierwszy przedstawia Bramę Głogowską i został wykonany w związku z jej rozbiórką w 1801 r.⁸¹ Sporządzono go z uwzględnieniem cech rysunku technicznego, dzięki czemu jest dokładniejszy niż wizerunki malarskie tego obiektu. Przedstawiony został widok obiektu od strony miasta i z zewnątrz oraz rzuty z góry

8. Szkic Bramy Głogowskiej według stanu z 1801 r.

⁸⁰ Opis budynków, s. 7–9.

⁸¹ Grosmann 1924, s. 14; Ratajewska 2013, s. 142; szkic znajduje się w Muzeum Ziemi Wschowskiej (MZW/K/75).

9. Szkic pozostałości Bramy Polskiej z 1822 r.

kolejnych czterech kondygnacji, z czego dwa ostatnie dotyczą już tylko wieży. Brama składa się z dwukondygnacyjnego budynku z przejazdem bramnym, na piętrze znajdują się cztery pomieszczenia, do których z zewnątrz prowadzą schody, podobnie jak na drugą kondygnację półokrągłej wieży. Jest ona przykryta wysokim dachem namiotowym. Drugi szkic został sporządzony najprawdopodobniej przez pastora Gerlacha w 1822 r. i przedstawia Bramę Polską już po jej rozbiórce. Z tego założenia pozostała do dziś jedynie wieża, którą w 1605 r. zaadaptowano na dzwonnice kościoła ewangelickiego. Na tym przedstawieniu jest ona jednak niższa niż obecnie i również zwieńczona niskim dachem namiotowym, krytym gontami⁸².

⁸² Grosmann 1924, s. 17–18.

V. STAN ZACHOWANIA SUBSTANCJI MUROWANEJ

Początek XIX w. to okres masowych i planowych rozbiórek wielu średniowiecznych założeń obronnych, które miały miejsce w ramach akcji porządkowania miast. Wiele z nich było w bardzo złym stanie. Pozostawione bez opieki i zrujnowane, od ponad stu lat ograniczały rozwój przestrzenny ośrodków miejskich i dlatego też podlegały przebudowom lub całkowitej likwidacji. Ratunkiem dla niektórych elementów miejskich obwarowań było wtopienie ich w zabudowę lub ponowne wykorzystanie w innym celu, z porzuceniem ich funkcji defensywnej. Na zachowanie tego typu założeń miał też wpływ stopień urbanizacji i rozwoju miasta, w związku z tym w mniejszych, słabiej rozwiniętych ośrodkach miejskich zabytki te miały większe szanse przetrwać – i takim ośrodkiem jest Wschowa⁸³.

Za rozbiórką murów miejskich opowiadali się członkowie założonego w 1845 r. wschowskiego Towarzystwa Upiększania Miasta (Fraustädter Verschönerungsverein), a w 1858 r. burmistrz Maschke wydał polecenie ich wyburzenia, nie widząc w nich znaczenia strategicznego ani historycznego⁸⁴. Mimo to wschowskie mury obronne nie były nigdy na szerszą skalę planowo rozbierane i dlatego też zachowały się w znacznych partiach. Długość zachowanych obwarowań wynosi w sumie ok. 350 m. W żadnym miejscu nie można dostrzec ich pierwotnych, górnych partii. We wschodniej części miasta, w sąsiedztwie wzgórza zamkowego, przebiega kilkunastometrowy fragment najstarszego odcinka muru. Od strony zewnętrznej ma on ok. 5 m wysokości. Na tym odcinku widoczna jest przypora oraz pozostałości dwóch innych.

⁸³ Widawski 1973, s. 12–13; Tomala 2011, s. 11.

⁸⁴ Sprungala 2016, s. 273, 285.

10. Fragment muru w północno-wschodniej części obwodu

Kolejna partia muru ciągnie się na długości ok. 100 m od kościoła ewangelickiego Żłóbka Chrystusa aż do ul. gen. Bema. Mur ten został w górnej części nadbudowany nową cegłą w czasie renowacji na przełomie lat 80. i 90. XX w. W tym okresie został odbudowany na podstawie istniejących fundamentów odcinek umocnień ciągnący się aż do ul. Głogowskiej. Fragment muru zewnętrznego z widocznym krenelażem zachował się w zachodniej ścianie budynku rezydencji jezuickiej, dalej jedynie część reliktyw była widoczna na powierzchni ziemi⁸⁵. Cały ten odcinek został zrekonstruowany. Ostatnia partia murów miejskich przebiega od ul. Głogowskiej aż do zamku, przerwana przy wylocie pl. Zamkowego w stronę ul. Herbergera. Ten fragment również nadbudowano nową cegłą w ramach renowacji. Przed 1988 r. oryginalny mur miał w tym miejscu wysokość 2–3,5 m⁸⁶.

⁸⁵ Widawski 1973, s. 508.

⁸⁶ Wróblewska 1954, s. 590.

Losu murów obronnych nie podzieliły bramy miejskie, które zostały rozebrane na początku XIX w. W 1801 r. podjęto decyzję o likwidacji Bramy Głogowskiej wraz z wieżą, czego dokonano w roku następnym. W 1803 r. zburzono również Bramę Polską⁸⁷. Po południowej bramie nie pozostało nic, natomiast relikty bramy północnej oraz Furty Polskiej zachowały się w dwóch istniejących do dziś budynkach – kościele ewangelickim Żłóbka Chrystusa i dawnej rezydencji jezuickiej. Północna i zachodnia ściana kościoła stanowią, do wysokości 5 m, prawdopodobną pozostałość po pierwszej Bramie Polskiej, a na ich styku widoczne są ślady średniowiecznej bartyzany⁸⁸. W dawnym murze obronnym, który stanowi południową ścianę świątyni, zachowały się prowadzące na niego schody. Natomiast ściana wschodnia łączy ten mur z zachowaną do dziś wieżą, która związana była z przesuniętą na wschód, drugą fazą budowy przejazdu bramnego. Wieża ta pełniła od momentu powstania kościoła w 1604 r. funkcję dzwonnicy kościelnej i najprawdopodobniej z tego powodu nie została rozebrana⁸⁹. Pozostałości Furty Polskiej zachowały się w północnej ścianie dawnej rezydencji jezuickiej. Podczas badań architektonicznych tego obiektu w latach 2010–2011 prócz wątków gotyckich odkryto na niej zarys arkad, które stanowią relikwiny dawnej szyi bramnej⁹⁰.

Zburzony został również zamek. Nastąpiło to już kilka lat po przyłączeniu miasta do Prus, na początku 1798 r.⁹¹ Na miejscu dawnych budynków zamkowych i muru obwodowego postawiono nowe, w których później mieściło się m.in. więzienie. Z substancji murowanej zachował się jedynie fragment muru, który stanowi północną i zachodnią ścianę jednego z budynków, oraz przypora od strony zewnętrznej. Wewnątrz tej budowli, na ścianie wschodniej, widoczny jest łęk odciążający. Nowe zabudowania całkowicie zatępiły dawny wygląd zamku. Po 2000 r. nastąpiła przebudowa obiektu na restaurację i hotel, która miała również na celu przywrócenie mu średniowiecznego charakteru.

⁸⁷ Keyser 1939, s. 736–737; Sprungala 2016, 233–235.

⁸⁸ Romanow 2012, s. 243.

⁸⁹ Eysymontt 2013, s. 12–14.

⁹⁰ Eysymontt 2011, s. 1.

⁹¹ Ratajewska 2007, s. 35; Sprungala 2016, s. 231.

11. Północny mur obwodowy zamku

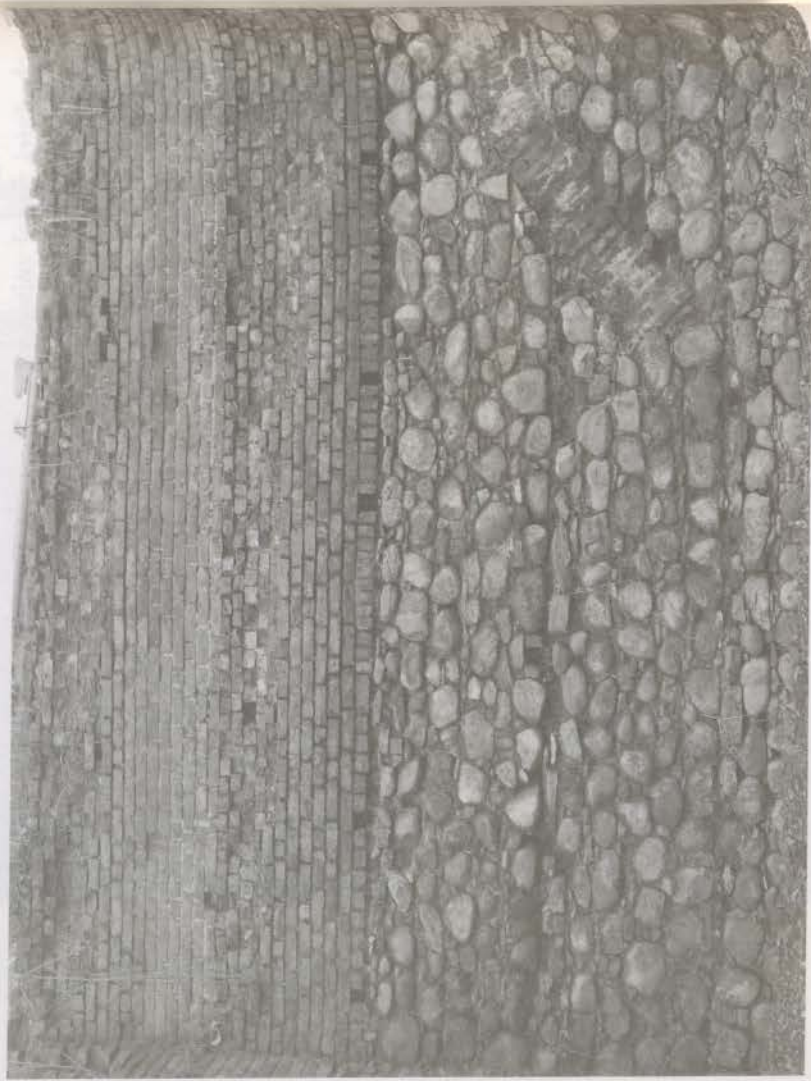
12. Zagłębienia terenowe po dawnych fosach i wyniesienie – ślad po grobli przy ul. ks. Rogalińskiego

W miejscu dawnego pasa obrony zewnętrznej mieszczą się obecnie parki i ogródki. Uniknął on zabudowy, ponieważ na początku XX w. przerobiono go na promenadę (od strony północnej, wschodniej i południowej), natomiast osuszony już wcześniej teren od strony zachodniej został zniwelowany. Pozostałości fosy i wału są najlepiej widoczne w parkach przy ul. ks. Rogalińskiego i ul. Herbergera. Dwa wyraźne zagłębienia terenowe to miejsca po fosach, jeszcze dziś w tym miejscu płynie niewielki strumyk. Natomiast wyniesienie, po którym biegnie ścieżka, to pozostałość po wale, który znajdował się pomiędzy fosami⁹².

---

⁹² Wróblewska 1954, s. 594.

VI. WYNIKI BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH I ARCHITEKTONICZNYCH

Założenia obronne Wschowy nie były badane ani przez archeologów niemieckich przed II wojną światową, ani też polskich jeszcze przez kilkadziesiąt lat po jej zakończeniu. Grażyna Wróblewska już w 1954 r. postulowała przeprowadzenie badań wykopaliskowych w celu weryfikacji wielu hipotez (m.in. istnienia wcześniejszych umocnień drewniano-ziemnych) i poszerzenia wiedzy o poszczególnych elementach wschowskich obwarowań, wskazując nawet miejsca, w których jej zdaniem należałoby otworzyć wykopy archeologiczne⁹³. Również Jarosław Widawski wspominał, że bez szczegółowych badań terenowych trudno poprzeć hipotezy dotyczące chronologii tych założeń⁹⁴.

Pierwsze badania wykopaliskowe związane z miejskimi fortyfikacjami zostały przeprowadzone we Wschowie dopiero pod koniec lat 70. Mimo że w następnych dziesięcioleciach kolejni badacze w ramach badań stacjonarnych, ratowniczych czy też zwykłych nadzorów dokumentowali relikty murów i nawarstwienia związane ze wschowskimi założeniami obronnymi, stan wiedzy o nich wciąż jest niezadowalający. Przedmiotem badań wykopaliskowych było przede wszystkim kilka obiektów znajdujących się w linii dawnych obwarowań i ściśle z nimi związanych: kościół Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi), dawna rezydencja jezuicka i zamek królewski. Prowadzone były również wykopaliska w miejscu dawnej fosy oraz przy najstarszym odcinku muru. Dużo cennych informacji przyniosły liczne nadzory związane z inwestycjami na terenie starego miasta. Znaczącą luką jest brak badań w południowej części obwodu obronnego, w miejscu Bramy

---

⁹³ Wróblewska 1954, s. 586–587.

⁹⁴ Widawski 1973, s. 510.

Głogowskiej, oraz fragmentu północno-wschodniego, gdzie miał istnieć mur zewnętrzny.

1. Badania archeologiczne w kościele ewangelickim Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi)

Kościół ewangelicki Żłóbka Chrystusa to jeden z najcenniejszych wschowskich zabytków. Znajduje się na północnym skraju starego miasta, u zbiegu ul. Bohaterów Westerplatte i ul. Kilińskiego, na terenie dawnej zabudowy zespołu Bramy Polskiej.

Pierwsze badania archeologiczne w kościele Żłóbka Chrystusa poprzedzone były pracami o charakterze powierzchniowym, prowadzonymi przez zespół Pracowni Dokumentacji Naukowo-Historycznej Państwowego Przedsiębiorstwa Pracowni Konserwacji Zabytków we Wrocławiu (P.P. PKZ) w 1977 r. W ramach badań przeprowadzona została pełna kwerenda źródłowa oraz wykonana szczegółowa analiza stylistyczna architektury, zawarta w studium historyczno-architektonicznym. Jego autorka – Janina Eysymontt – zaproponowała również program prac wykopaliskowych na terenie tego obiektu, zwracając szczególną uwagę na jego usytuowanie w obrębie międzymurza i związek z fortyfikacjami miejskimi⁹⁵. W latach 1977–1978 z inicjatywy WKZ w Lesznie przeprowadzone zostały badania sondażowe, ujawniające pod powierzchnią obecność krypty, bruku kamiennego i murowanych konstrukcji, a już w kolejnym roku zlecone zostały dalsze prace o charakterze archeologiczno-architektonicznym.

Pierwszy etap badań archeologicznych został przeprowadzony przez Pracownię Archeologiczno-Konserwatorską P.P. Pracowni Konserwacji Zabytków Oddział we Wrocławiu pod kierunkiem Jerzego Romanowa i Wiesława Piszczalowskiego od 10 sierpnia do 8 grudnia 1979 r. Prace badawcze realizowane były wewnątrz kościoła, gdzie założono sześć wykopów, oraz na zewnątrz, w obrębie dwóch wykopów. Zostały one uzupełnione odkrywkowymi badaniami architektonicznymi. Podczas prac odkryto m.in. fundament muru środkowego, łęki, pod którymi miała przepływać fosa, oraz jej nawarstwienia i umocnienia w posta-

⁹⁵ Eysymontt 1977, s. 40–42.

ci palisady. W wyniku tych działań wydzielone zostały cztery fazy budowlane tego obiektu. Z fazą pierwszą miał być związany fragment średniowiecznego muru obronnego, stanowiący dolną część południowej ściany kościoła i wybiegający dalej w kierunku zachodnim, oraz pierwszy etap fosy związany z tym murem, datowane przed połową XIV w. Drugą fazą miała być rozbudowa umocnień obronnych miasta – likwidacja dawnej bramy i budowa nowej, wysuniętej przed linię murów. Za pozostałość

13. Łęk w murze środkowym odkryty w kościele Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi)

tych działań, datowanych przed 1. poł. XV w., uznano półcylicydryczną wieżę, mur szyi bramnej i klatkę schodową w grubości muru, jak również nadbudowę dawnych murów miejskich. Kolejna faza, zdaniem Romanowa, miała się wiązać z następną rozbudową Bramy Polskiej, wzmiankowaną w dokumencie z 1444 r. Wtedy to miałyby powstać czworoboczne, zamknięte założenie ze strzelnicami w murach zewnętrznych, natomiast fosa miała zostać pogłębiona, odsunięta od linii zabudowy murów miejskich i umocniona pionowo wbitymi słupami w formie palisady, a od strony północnej ograniczona wałem ziemnym. Ostatnia – czwarta – faza wiązana była z początkiem XVII w., kiedy to obiekt został zaadaptowany na świątynię luterańską⁹⁶.

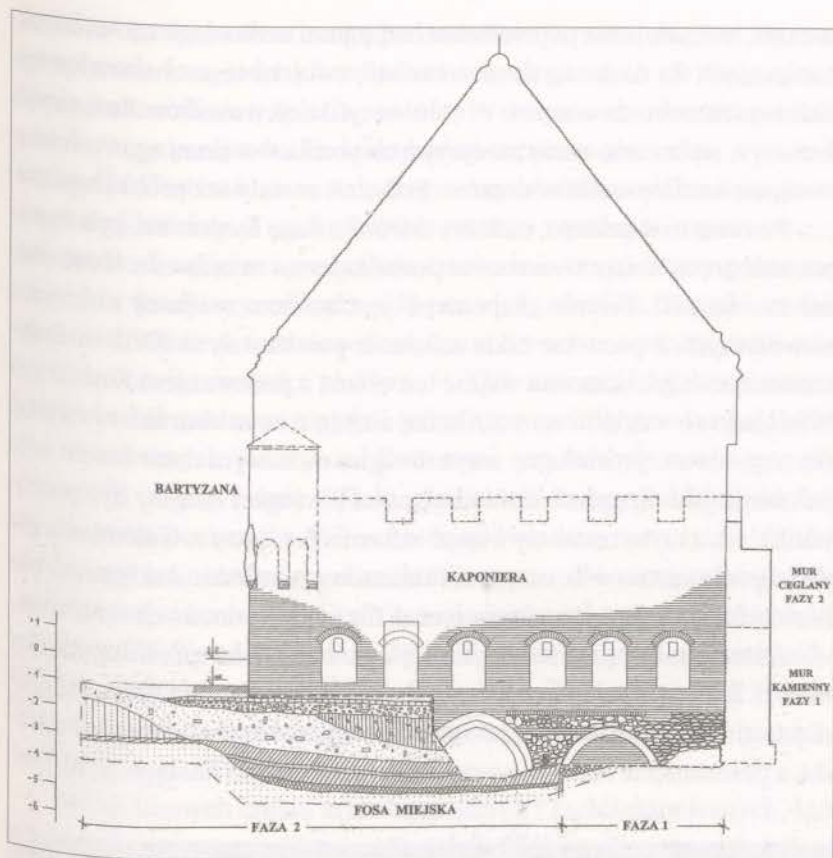
⁹⁶ Piszczalowski, Romanow 1979, s. 2–12.

Kolejne dwa sezony badań archeologiczno-architektonicznych miały miejsce dopiero 25 lat później, od 7 lipca do 15 sierpnia 2004 r. oraz od 12 lipca do 31 sierpnia 2005 r. Przeprowadziło je Muzeum Ziemi Wschowskiej. Pracami kierowali Władysław Czyżyk i Leszek Słowik. Ich celem była weryfikacja poprzednich badań, a więc rozpoznanie i zadokumentowanie poszczególnych faz budowy tego obiektu. Wykonane zostały wzmocnienia i stabilizacja empor ze względu na zagrożenie równowagi statycznej konstrukcji. Mimo iż eksploracja skupiona była głównie na obiektach związanych z późniejszymi fazami użytkowania tego budynku – niezwiązanymi z założeniami obronnymi miasta – przeprowadzona została również przez dr. Jerzego Romanowa analiza architektonicznych jednostek stratygraficznych, w wyniku której wydzielił on już nie cztery, a dziewięć faz funkcjonalno-chronologicznych, z czego pięć związanych jest z fortyfikacjami miejskimi⁹⁷.

Najstarszą częścią zabudowy architektonicznej, zdaniem Romanowa, miał być fundament średniowiecznego muru obronnego (południowa ściana kościoła), zbudowanego z łamanego kamienia granitowego na zaprawie wapiennej, datowany na koniec XIII w., ze względu na to, iż rzekomo miał być tożsamy chronologicznie z zamkiem. Drugą fazę stanowić miała nadbudowa muru fazy I partią ceglana oraz schody zawarte w grubości tego muru prowadzące na ganek bojowy. W trzeciej fazie miało powstać prostokątne dzieło fortyfikacyjne typu kaponiera, zbudowane w wątku gotyckim z cegieł palcówek i usytuowane w strefie podwalnej (ściany zachodnia, północna oraz środkowa kościoła). Z tym urządzeniem miały być związane liczne otwory strzelnicze, dwuściennie rozplanowana bartyzana czy też łęki, pod którymi przepływała fosa, a na przelocie miała znajdować się podłoga działobitni. Czwartą fazę badacz łączył z przebudową fortyfikacji miejskich na przelomie XV i XVI w. Jej rezultatem miało być przedbramie, którego zachodni mur stanowi wschodnia ściana kościoła. Ostatnia faza, związana z założeniami obronnymi, łączona była z zachowaną do dziś wczesnonowożytną, półcyldryczną basteją łupinową – określaną jako wieża Bramy Polskiej. Pozostałe cztery fazy Jerzy Romanow łączył

---

⁹⁷ Lisiecki 2005, s. 1–3.

14. Widok na budynek kościoła Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi) od strony zachodniej z zaznaczonymi śladami i ideową rekonstrukcją domniemanej kaponiera

z późniejszym użytkowaniem tego obiektu jako łaźni, budynków mieszczkańskich i w końcu adaptacji na kościół ewangelicki⁹⁸.

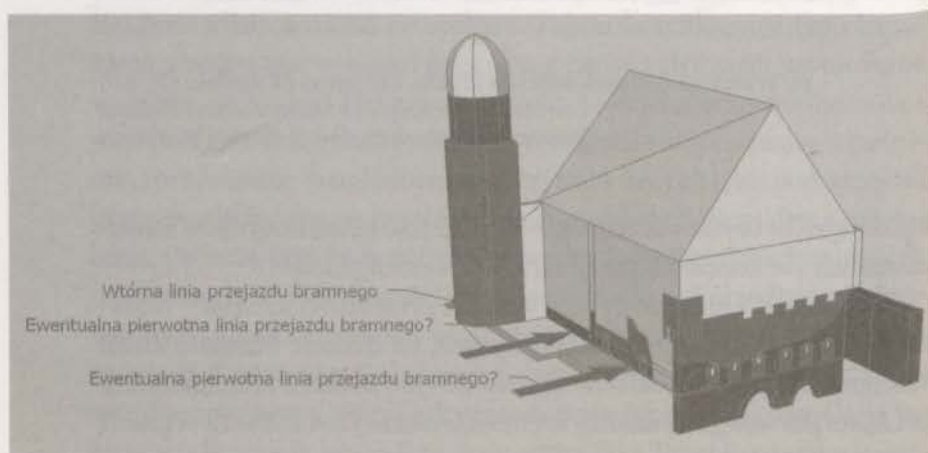
W czerwcu i lipcu 2013 r., w ramach projektu *Wschowa – dokumentacja cyfrowa i badania geofizyczne*, na zlecenie Muzeum Ziemi Wschowskiej przeprowadzone zostały kolejne badania architektoniczne. Autorem wstępnej analizy architektonicznej był Rafał Eysymontt z Wrocławia, a za cel badań postawiono weryfikację dotychczasowych

⁹⁸ Romanow 2005, s. 2–3; 2012, s. 242–245.

ustaleń, związanych z poprzednimi badaniami archeologiczno-architektonicznymi. Za niejasną uznano kwestię związku tego obszaru z miejskim systemem obronnym. W celu weryfikacji wniosków Romanowa z 2005 r. wykonano serię precyzyjnych pomiarów skaningowych oraz wstępną analizę wątków murów. Pobrane zostały też próbki zapraw.

Pierwszym aspektem, na który zwrócił uwagę Eysymontt, była zastosowana przez Romanowa nazwa prostokątnego urządzenia, które wiązał on z fazą III. Termin „kaponiera” jest bowiem związany z okresem nowożytnym, a pierwsze takie założenia powstawały w XVII w. Eysymontt zauważył, iż można wiązać ten obiekt z panowaniem Kazimierza Wielkiego ze względu na wzmiankę z 1345 r. oraz charakterystyczny dla tego okresu prostokątny zarys. Drugim możliwym datowaniem tego założenia jako urządzenia międzymurza (zwinger) mógłby być początek XV w., z czym może się wiązać informacja z 1409 r. Natomiast zgodził się on z zastosowanym przez Romanowa terminem „bartyzana”, ponieważ forma ta jest charakterystyczna dla średniowiecznych umocnień.

Autor analizy architektonicznej uznał za wielce prawdopodobny fakt, iż linia przejazdu bramnego ulegała na przestrzeni czasu przesunięciom i wcześniej zlokalizowana była na zachód od obecnego przejazdu, a przesunięcie na linię nowożytną bastei mogło nastąpić w XVI w.

15. Wstępna rekonstrukcja przekształceń Bramy Polskiej w kościół ewangelicki Żłóbka Chrystusa

Za takim rozwiązaniem mogą przemawiać również łęki, pod którymi przepływała fosa, jednak bez badań archeologicznych na większą skalę nie jest możliwe ustalenie, w którym miejscu znajdowała się linia pierwotnego przejazdu. Podczas badań ustalono pierwotną wysokość budowli – dostrzeżone zostały fragmenty blankowania na ścianie zewnętrznej kościoła. Z analizy wątków murów wynika, że najstarszą częścią budowli są ściana zachodnia, zachodnia część ściany północnej oraz mur środkowy, odkryty pod posadzką obiektu. Natomiast niestarannie wkute w średniowieczny mur otwory w wyższej partii zdają się być związane już z następną – XVI-wieczną fazą. Na obecnym etapie badań trudno stwierdzić jednak, czy pełniły one funkcję okienek strzelniczych, jak uważał Romanow, czy też były związane z istniejącą tu później łaźnią. Półokrągła basteja Bramy Polskiej zdaniem Eysymontta pochodzi z XVI w., o czym świadczą nowożytny wątki – główkowy i wozówkowy, charakterystyczne dla wczesnonowożytnej architektury obronnej. W tym też okresie miały powstać strzelnice tej budowli. Pierwotnie miały być sklepione jedynie niższe kondygnacje, a w tych wyższych sklepienia zostały wykute dopiero w XVII w. Górne, szachulcowe kondygnacje obiektu powstały najprawdopodobniej dopiero w XVIII lub XIX w.⁹⁹

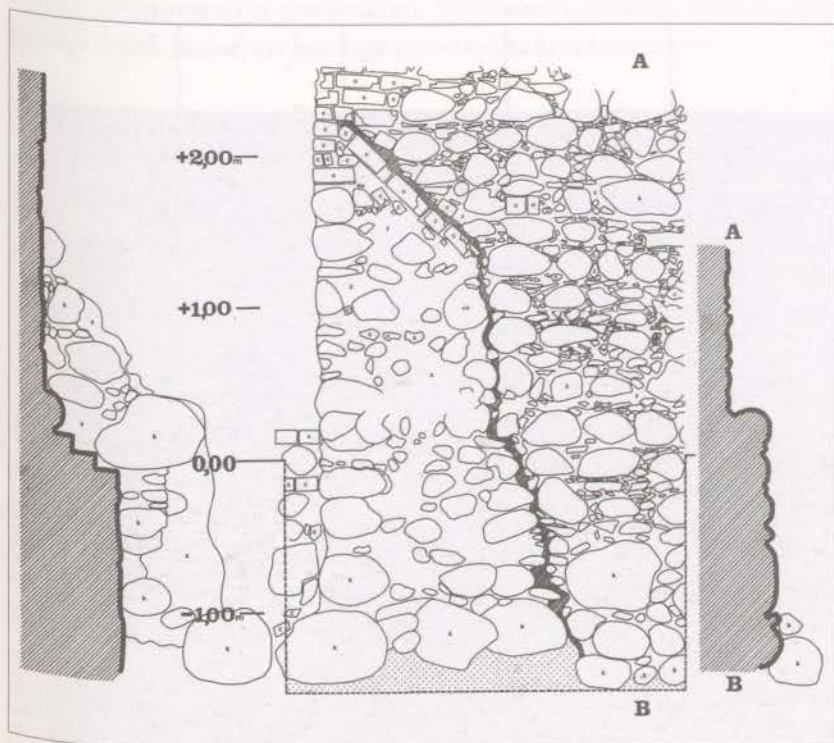
Mimo licznych badań archeologicznych i architektonicznych, które zostały przeprowadzone w kościele Żłóbka Chrystusa i w jego obrębie, wciąż pozostaje nierozstrzygniętych wiele problemów badawczych, dotyczących związku tego obiektu z systemem obronnym miasta, a ściślej z Bramą Polską. Nie udało się określić pierwotnej linii przejazdu tej bramy. Niejasna jest również funkcja i pierwotna forma prostokątnego urządzenia – baszty, bramy czy może zwingera, i wykutych w murze średniowiecznych otworów okiennych i strzelnic w nie wmurowanych. Problemy te rozstrzygnąć mogą kolejne, szerszej zakrojone badania archeologiczno-architektoniczne.

⁹⁹ Eysymontt 2013, s. 10–13.

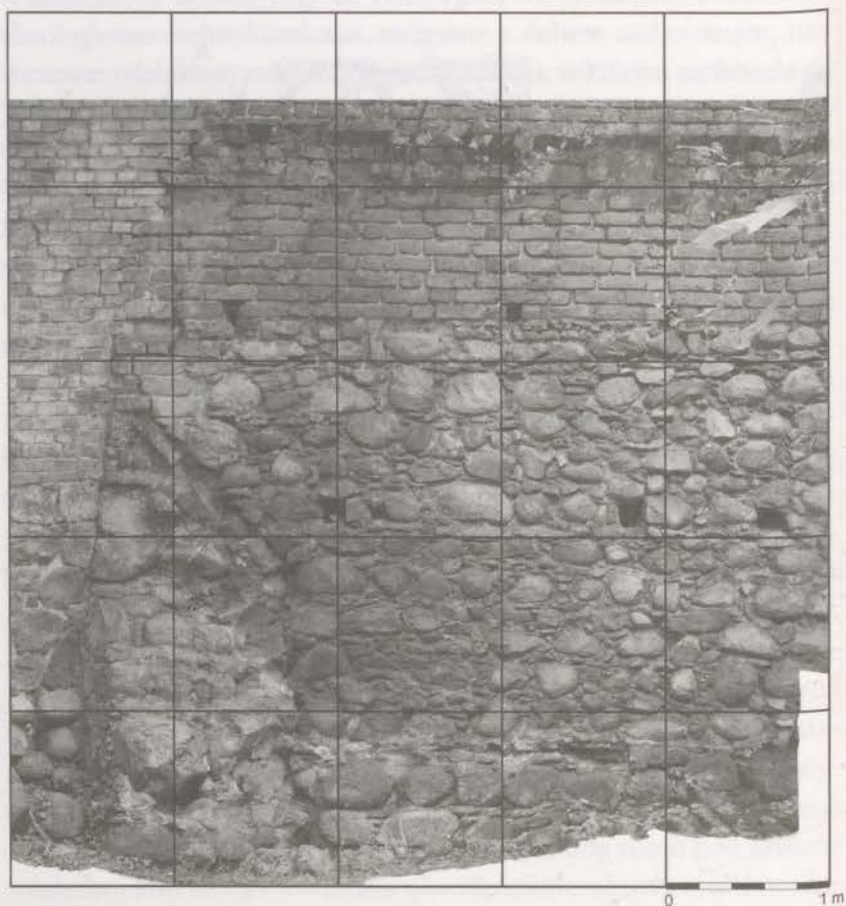
2. Badania przy najstarszym, północno-wschodnim odcinku muru miejskiego

Od 28 sierpnia do 30 września 1988 r. przeprowadzone zostały w sąsiedztwie zamku, przy ul. Herbergera we Wschowie, badania archeologiczno-architektoniczne, związane z dobrze zachowanym, najstarszym odcinkiem murów obronnych miasta, w którym zachowała się jedna przypora oraz pozostałości dwóch innych. Miały one charakter wstępnych, rozpoznawczych odkrywek. Pracami kierowali Zbigniew Karolczak z Muzeum Archeologicznego w Poznaniu oraz Wojciech Hildebrandt z Politechniki Poznańskiej. Celem sondażu było zbadanie, zarejestrowanie i interpretacja nawarstwień ziemnych oraz niewidocznych na powierzchni partii murów i prawidłowe odczytanie ich relacji z układem stratygraficznym.

Pierwszy sondaż został założony po zachodniej stronie zachowanej przypory. Zarejestrowano w nim partie fundamentowe i przyfundamentowe muru oraz skarpy przyściennej. Mur warstwowy składał się z nieregularnych kamieni naturalnych, kamieni łupanych lub łamanych. Każda z warstw miała wysokość ok. 1,2 m. Wyżej mur był ceglany, układany w wążku wendyjskim (dwie wozówki-główka). Przypora miała wymiary w rzucie $2,1 \times 2,6$ m. Postawiona była, podobnie jak mur, na fundamencie, ze średniej wielkości kamieni, a między partiami dolną i górną wystąpiła odsadzka szerokości ok. 20 cm. Na wschód od tej przypory, na styku muru miejskiego i późniejszego muru dostawionego do zamku, założony został drugi wykop. W nim również wystąpiły przyfundamentowe i fundamentowe partie muru obronnego oraz pozostałości przypory. Usytuowana była ona nieco pod skosem względem linii muru i wykonana z kamieni naturalnych, częściowo łupanych, częściowo łamanych. Jej lico północne było silnie zniszczone. W miejscu drugiej zniszczonej skarpy założono trzeci sondaż. Zarys skarpy widoczny jest na zachowanym murze, natomiast częściowo zniszczone zabudową współczesną partie dolne zostały odkryte w wykopie. Przypora ta miała wymiary w rzucie $1,9 \times 3,1$ m, a struktura muru była podobna jak w sąsiedniej, zachowanej skarpie.

16. Pozostałości przypory odkryte w sondażu 2.

17. Ortofotografia fragmentu muru obronnego i zachowanych w nim reliktów przypory

Podczas prac wykonana została dokumentacja fotograficzna zachowanych fragmentów murów obronnych, ponieważ w 1988 r. rozpoczęto równocześnie renowację oraz rekonstrukcję dawnych, częściowo zrujnowanych obwarowań. Planowano również kontynuację sondażowych badań archeologiczno-architektonicznych¹⁰⁰.

3. Badania w obrębie dawnej rezydencji jezuickiej

Budynek dawnej rezydencji jezuickiej usytuowany jest w zachodniej części starego miasta, na placu Farnym. Pierwotnie obszar ten związany był z systemem murów obronnych oraz Furty Polskiej, w tym miejscu działała też mennica miejska. Po raz pierwszy w tym obiekcie przeprowadzono badania archeologiczne w 1990 r., od 24 lipca do 10 sierpnia oraz od 22 października do 19 listopada. Były to badania ratownicze, związane z planowanym w kolejnych latach generalnym remontem budynku. Prowadzili je Elżbieta Wyrwińska i Marek Wróbel. Prace skupiły się w południowej części zabudowań pojezuickich. W ich trakcie założono łącznie osiem wykopów, z czego połowa znajdowała się wewnątrz obiektu, a połowa na zewnątrz. Celem badań było zarejestrowanie i interpretacja nawarstwień ziemnych oraz zweryfikowanie linii przebiegu miejskich obwarowań – muru wewnętrznego i zewnętrznego.

Pierwsze dwa wykopy – I i Ia, zlokalizowane były na południe od południowej ściany budynku. Odkryto w nich relikty wewnętrznego muru obronnego, wzniesionego z kamienia eratycznego w układzie rzędowym, z poziomami wyrównawczymi co ok. 1 m, na zaprawie wapiennej. W pierwszym wykopie odkryto również pozostałości konstrukcji drewnianych – pionowe słupy zniszczone w górnej części oraz silnie przepalone belki poziome. Po wewnętrznej stronie muru zarejestrowano bruk kamienny, biegnący poprzecznie do niego. Kontynuację muru wewnętrznego odkryto wewnątrz budynku, przy jego wschodniej ścianie, w wykopie III. Na nim została postawiona ściana rezydencji. Natomiast w znajdującym się pomiędzy nimi wykopie V muru nie zarejestrowano. Musiał się on więc załamywać w tym miejscu. W wykopie II, znajdującym się wewnątrz budynku, w jego południowo-zachodnim

¹⁰⁰ Karolczak 1988, s. 1–4.

narożniku, odkryto zniszczony stropowo zewnętrzny mur obronny. Został on wzniesiony z kamieni eratycznych w układzie rzędowym, na fundamencie kamiennym, bez zaprawy. Jego kontynuację zarejestrowano w znajdującym się na zewnątrz obiektu wykopie IV, a otwarte na dziedzińcu rezydencji wykopy VI i VII potwierdziły dalszy przebieg muru w stronę skrzydła północnego¹⁰¹.

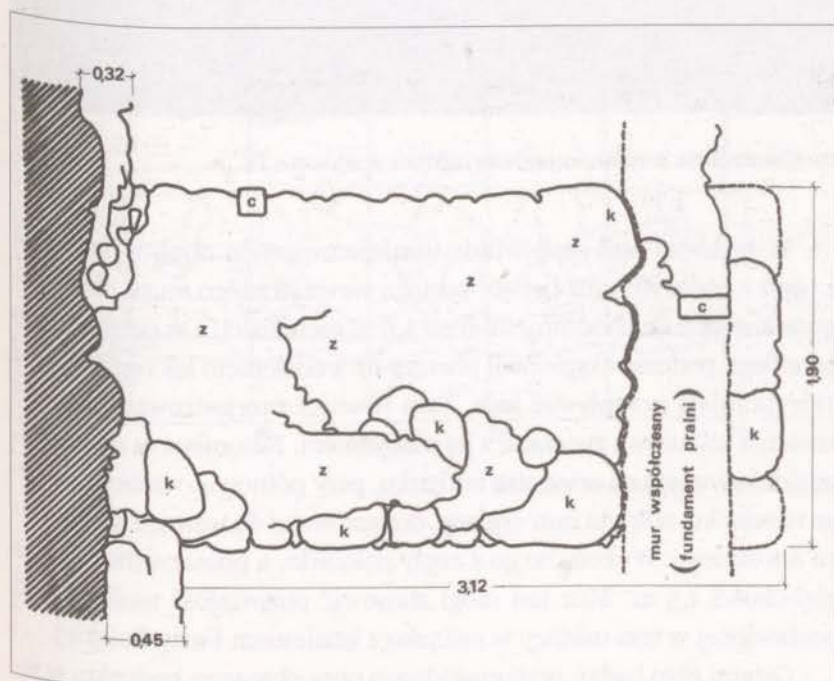
Prace wykopaliskowe nie zostały ukończone, a ze względu na użytkowanie przez mieszkańców drugiej części budynku skupiły się jedynie na południowym skrzydle. Kapitałny remont tego obiektu nastąpił dopiero 20 lat później. Wcześniej, w maju 2006 r., spłonął w pożarze. Południowe skrzydło uległo niemal w całości zniszczeniu, nienaruszone pozostały tylko mury zewnętrzne i część wewnętrznych. Zniszczony został również dach, drewniane stropy kondygnacji nadziemnych i stropy piwnic. W 2009 r. rozpoczęto prace budowlano-konserwatorskie, związane z odbudową obiektu, i wtedy też miały miejsce kolejne badania archeologiczne oraz architektoniczne.

Badania archeologiczno-architektoniczne przeprowadzone w związku z realizacją inwestycji *Przebudowa budynku dawnego Kolegium Jezuickiego na muzeum i bibliotekę* odbywały się od sierpnia 2010 do końca sierpnia 2011 r. i były prowadzone etapami dostosowanymi do przebiegu prac budowlanych. Zespołem archeologów oraz geologa i antropologa kierował Łukasz Lisiecki, natomiast wykonawcami badań architektonicznych byli Rafał Eysymontt i Stefan Zalewski. Jednym z głównych celów badań było zarejestrowanie relikwów średniowiecznych fortyfikacji oraz odtworzenie ich przemian na tym obszarze.

Podczas pierwszego etapu badań, który przeprowadzono na obszarze przyległym do wschodniej ściany budynku oraz w kilku pomieszczeniach wewnątrz niego, odkryto przede wszystkim relikty wewnętrznego muru obronnego. Stanowią one w większości fundament obecnej wschodniej ściany rezydencji, jednak w kilku miejscach mur przebiegał nieco inaczej. W wykopie IV, przylegającym do wschodniej ściany południowego skrzydła rezydencji, odkryty został 8-metrowy odcinek muru kamiЕННО-ceglanego na zaprawie wapiennej o grubości 2 m,

¹⁰¹ Wyrwińska 1990, s. 1–6.

który został zinterpretowany jako podstawa – fundament baszty. Nie wzięto jednak pod uwagę wyników poprzednich badań, podczas których nie odkryto muru po drugiej stronie, wewnątrz budynku, a dalszy przebieg wewnętrznej linii obwarowań wyraźnie wskazywał na przesunięcie muru względem ścian bylej rezydencji i jego załamanie. Dalsza część muru biegnąca już na linii wschodniej ściany obiektu została zarejestrowana w sondażu w wykopie III. Był on wykonany z kamieni łączonych zaprawą wapienną, a jego fundament z luźnych kamieni zdeponowanych bez zaprawy i był szerszy od właściwego muru. Mur wewnętrzny zarejestrowano również w dwóch wykopach w środku budynku, dzięki czemu udało się ustalić jego szerokość, która na szczycie wynosiła 1,2 m.

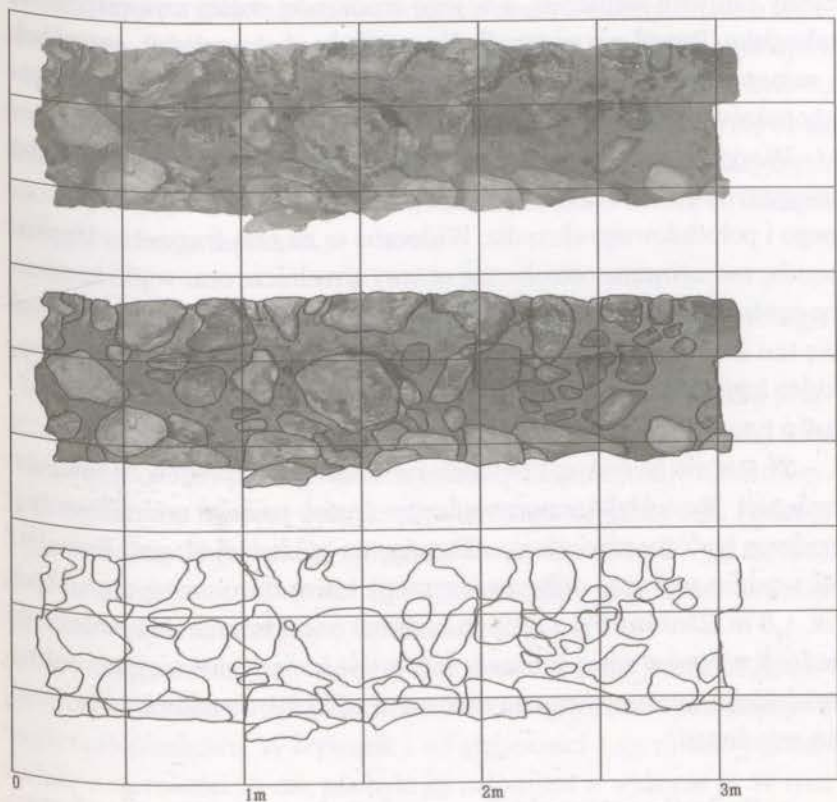
18. Rzut pozostałości przypory odkrytej w sondażu 3.

19. Konstrukcja kamienno-ceglana odkryta w wykopie IV

W wykopie pod szyb windy, umiejscowionym obok wykopu III z 1990 r., odkryto mur będący odnogą wewnętrznego muru obronnego w kierunku zachodnim. Miał on 1,5 m szerokości, a w dalszym jego przebiegu podczas eksploracji piwnicy nr 3 odsłonięto łęk ceglany, pod którym miała przepływać fosa. Tam również zarejestrowano nawarstwienia kulturowe związane z jej zasypaniem. Natomiast w wykopie I, znajdującym się na zewnątrz budynku, przy północno-wschodnim jego narożniku, odkryto mur ceglany, domurowany do wewnętrznego muru obronnego. Wykonano go z cegły palcówki, a posadowiony był na głębokości 1,5 m. Mur ten mógł stanowić pozostałość nadbudówki postawionej w tym miejscu w związku z istnieniem Furty Polskiej.

Ostatni etap badań przeprowadzono poza obszarem budynku, w jego najbliższym otoczeniu, na dziedzińcu dawnej rezydencji. W wykopie zlokalizowanym przy zachodniej ścianie północnego skrzydła zarejestrowano fundament muru zewnętrznego, wykonany z kamienia bez zaprawy, który biegł w kierunku południowym. Na szczycie znajdowały się

20. Mur wewnętrzny – rzut z góry

pozostałości cegieł i zaprawy, a posadowiony był na głębokości 2,2 m. W celu weryfikacji przebiegu muru zewnętrznego otwarto wykop w centralnej części dziedzińca. Odsłonięty został mur kamienny łączony zaprawą wapienną, a w jego środkowej części zarejestrowano odsadzkę. Ponad nią wystąpiły liczne ślady przemurowań, przeróbek i remontów, jak również domurowań ceglanych, wykonanych z cegły palcówki¹⁰².

W wyniku architektonicznej analizy substancji murowanej budynku zarejestrowany został mur zewnętrzny w zachodnich ścianach północnego i południowego skrzydła. Widoczne są na nim fragmenty blankowania, zamurowane ostrołuczne otwory strzelnicze oraz wążki kamienne czy też ceglane wążki gotyckie. Również w ścianie północnej zachował się ten średniowieczny wążek oraz arkady związane z szyją bramną, która istniała w tym miejscu. Umiejscowiona nad nimi „rolka” świadczy o tym, że przejazd bramny musiał być pierwotnie sklepiony¹⁰³.

W trakcie badań archeologiczno-architektonicznych dawnej rezydencji jezuickiej przeprowadzony został nadzór archeologiczny podczas budowy oświetlenia ulicznego na pobliskiej ul. gen. Bema¹⁰⁴. W wąskim wykopie odkryto fragment muru obronnego o grubości ok. 1,8 m. Złożony był z dużych kamieni narzutowych. Nie należy go jednak wiązać z szyją bramną, lecz z właściwym przebiegiem muru miejskiego, zachowanego na znacznym odcinku, na północ od budynku rezydencji.

4. Badania ratownicze przy ul. Bohaterów Westerplatte w miejscu dawnej fosy

W maju 1992 r. przeprowadzone zostały ratownicze badania archeologiczne w związku z budową banku przy ul. Bohaterów Westerplatte 1. Kierował nimi archeolog Marek Wróbel. Inwestycja zlokalizowana została na terenie dawnej fosy. Celem prac było zarejestrowanie i dokumentacja nawarstwień fosy oraz określenie czasu jej funkcjonowania. Eksploracja odbywała się w wykopie o wymiarach 14 × 14 m.

¹⁰² Lisiecki 2011, s. 4–12.

¹⁰³ Eysymontt 2011, s. 1.

¹⁰⁴ Marek 2011, s. 6–8.

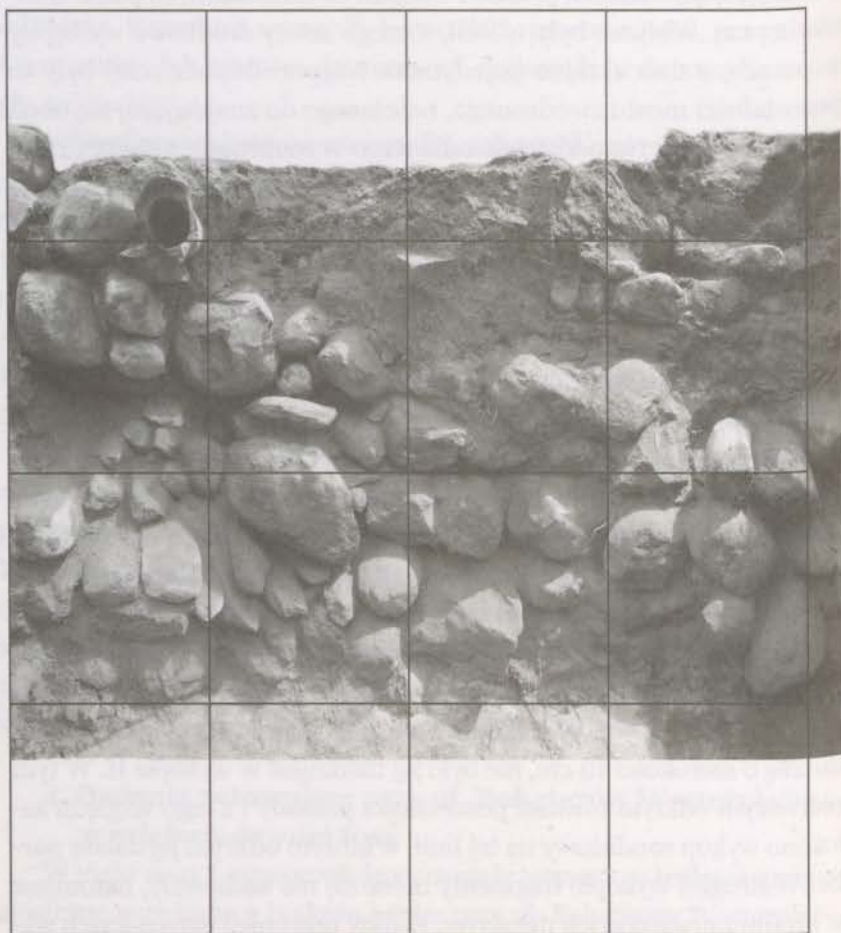
W wyniku badań zarejestrowano kilka warstw niwelacyjnych z materiałem XVII- i XVIII-wiecznym oraz przebieg koryta fosy. W zachodniej części wykopu odkryto fragmenty konstrukcji drewnianej, składającej się z sześciu pionowo wbitych czworobocznych pali o średnicy 25 cm. Wbijane były w linii, z czego cztery środkowe wystąpiły w parach, a dwa skrajne pojedynczo. Najprawdopodobniej były to pozostałości mostu zwodzonego, należącego do znajdującej się obok Bramy Polskiej. Na podstawie odkrytego w warstwach niwelacyjnych materiału zabytkowego można stwierdzić, że już w XVIII w. zaczęto zasypywać fosę miejską¹⁰⁵.

5. Badania odcinka fosy miejskiej w rejonie pl. Farnego we Wschowie

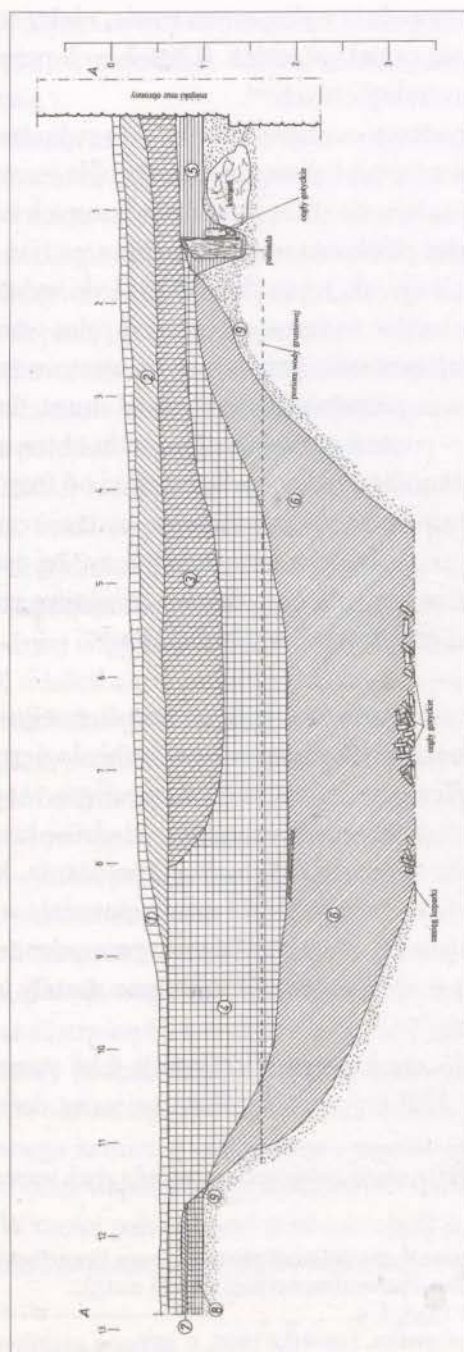
We wrześniu 2000 r. na zlecenie Muzeum Ziemi Wschowskiej przeprowadzone zostały badania archeologiczne na terenie dawnej fosy miejskiej w okolicy pl. Farnego. Ich celem było uchwycenie i dokumentacja profili obu fos oraz pozyskanie materiału zabytkowego. Podczas badań założono dwa wykopy: pierwszy o wymiarach 12,8 × 3,2 m, drugi o szerokości 1 m i długości 45 m, przecinający cały teren. Otwarto również wykop sondażowy o wymiarach 1,8 × 1,8 m.

Wykopy rozpoczynały się przy licu wewnętrznego muru obronnego, który wykonany był z dużych otoczków spajanych słabą zaprawą wapienno-piaskową. W wykopie I na głębokości 1,25 m odkryto odsadzkę o szerokości 10 cm, nie było jej natomiast w wykopie II. W tym pierwszym odkryto również pozostałości palisady i z tego względu założono wykop sondażowy na tej linii, w którym odkryto jej dalsze partie. W drugim wykopie fragmenty belek się nie zachowały, natomiast w profilu zauważono ich negatywy. Relikty umocnień drewnianych wykonane były przede wszystkim z dartych na pół okrągłaków o średnicy 25–35 cm, jednakże wystąpiły też nieliczne belki okrągłe o średnicy 20–25 cm. Zachowały się one na wysokości niewiele ponad 60 cm. Wszystkie były tępo zakończone, a niektóre nosiły ślady ognia, najpewniej w celu utwardzenia i zakonserwowania.

¹⁰⁵ Wróbel 1992, s. 2–3.

21. Profil wschodni fundamentu muru zewnętrznego – ortofotografia

22. Profil wykopu I

Ustawiano je w uprzednio wykopanym rowie, niektóre z nich stabilizowano za pomocą cegieł gotyckich. Z belek tych pobrano próbki do analiz dendrochronologicznych¹⁰⁶.

W wykopach odkryto warstwy niwelacyjne związane z zasypaniem fosy, jak również z jej użytkowaniem, kiedy była jeszcze wypełniona wodą. Na dnie znaleziono dużą ilość pokruszonych cegieł palcówek ze śladami zaprawy piaskowo-wapiennej. Fosa na tym odcinku miała ok. 10–11 m szerokości, ok. 1,3 m głębokości i była wykonana sztucznie, o czym świadczy bardzo wyraźne odcięcie od calca warstwy powstałej w czasie jej funkcjonowania. Przy murze zarejestrowano nawarstwienia, które uznano za pozostałość starszych od muru, drewniano-ziemnych umocnień w postaci resztek nasypu wału obronnego, w którym miała tkwić wspomniana palisada. Na zachód od fosy zarysowały się warstwy spoczywające na złożu wtórnym, będące resztkami nasypu grobli powstałej po wybudowaniu drugiej fosy. Jej zarysu nie udało się zarejestrować ze względu na luźniejszą strukturę zasypiska i gwałtowny napór wód gruntowych w tym miejscu¹⁰⁷.

6. Badania na terenie wzgórza zamkowego¹⁰⁸

Wzgórze zamkowe jako stanowisko archeologiczne (nr 5) pojawiło się po raz pierwszy u Franza Pfützenreitera w 1933 r. Określił je on jako wczesnośredniowieczny gród – siedzibę kasztelana. Uczynił to jednak tylko na podstawie nazwy i położenia, które jego zdaniem przemawiały za tym, że gród i zamek powstały w miejscu wcześniejszego grodziska¹⁰⁹. W tym czasie nie prowadzono badań w tym miejscu, w notatce archiwalnej wspomniane zostały jedynie „skorupy średniowieczne”¹¹⁰.

Teren zespołu zamkowego funkcjonuje jako stanowisko nr 5 na terenie obszaru AZP 65–22. Został on wpisany do rejestru zabyt-

¹⁰⁶ Niestety próbki te uległy zniszczeniu z powodu złych warunków przechowywania w muzeum.

¹⁰⁷ Piwko 2000, s. 3–6.

¹⁰⁸ Podrozdział został szerzej omówiony w pracy licencjackiej autora (Drgas 2012) oraz w publikacji pokonferencyjnej (Drgas 2015).

¹⁰⁹ Pfützenreiter 1933, s. 9.

¹¹⁰ Hensel, Kurnatowska, Łosińska 1995, s. 297.

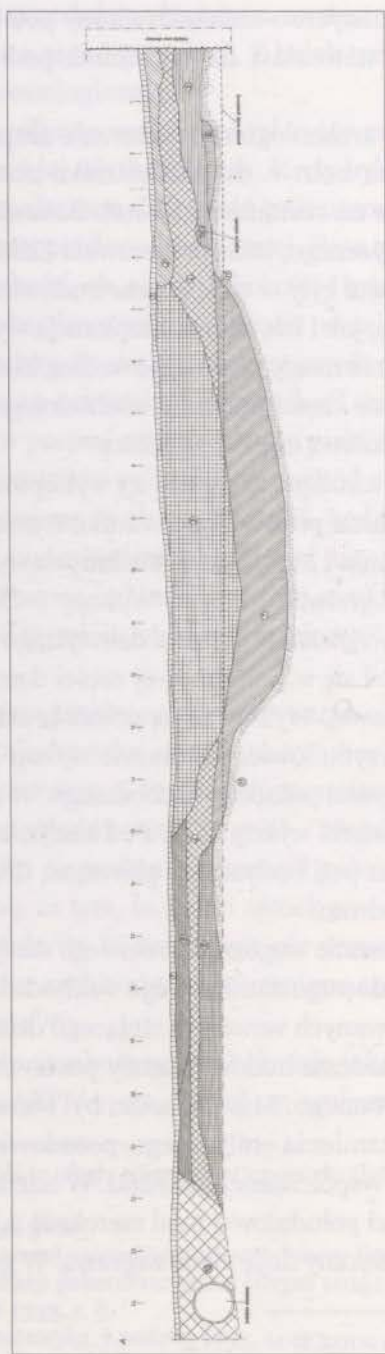
ków jako zespół urbanistyczno-architektoniczny pod nr. 1295/2118 A z dnia 31.01.1975 r., natomiast dawny zamek pod nr. 686/606 A z dnia 20.06.1963 r.

Pierwsze badania archeologiczne na terenie zespołu zamkowego prowadzono od marca 2001 r. do października 2002 r. w związku z przebudową obiektu na restaurację i hotel. Badania miały charakter nadzoru archeologicznego, którym kierowała Elżbieta Wyrwińska. Obserwacje dokonywane były w trakcie prac budowlanych i ze względu na rodzaj tych prac, jak i ich tempo, eksploracja wykopów oraz dokumentacja naukowa nie mogły przebiegać według klasycznych metod. Prace objęły podziemne części budynku wschodniego i północno-zachodniego oraz południową część dziedzińca¹¹¹.

W trakcie badań założono w sumie 13 wykopów o zróżnicowanej powierzchni. Badania prowadzono w trakcie prac budowlanych, dlatego też powierzchnia i kolejność zakładanych wykopów zależały od postępu i harmonogramu tych prac. Wykopy I–IX zlokalizowano w części wschodniej wzgórza, w obrębie dzisiejszego budynku głównego. Wykop X mieścił się w południowej części dziedzińca, w miejscu dzisiejszej sali balowej. Wykop XI na południe od budynku głównego – w miejscu przybudówki, natomiast wykop XII obejmował południową część budynku północno-zachodniego. W północnej części dziedzińca założono wąski wykop XIII. Pod budynkami znajdowały się też piwnice – jedna pod budynkiem głównym, druga pod budynkiem północno-zachodnim.

W wykopach na terenie wzgórza zamkowego zarejestrowano fundamenty muru obwodowego zamku. Jego wschodnią część odkryto w wykopach zlokalizowanych wewnątrz stojącego dziś budynku głównego, którego mury podczas budowy zostały postawione na reliktach dawnego obwodu obronnego. Mur zachodni był starannie wykonany z lekko obrobionego kamienia eratycznego, posadowiony co najmniej 5 m poniżej poziomu współczesnej posadzki. W narożnikach tworzył kąty rozwarte. W części południowej miał szerokość 2,5 m, wzniesiony został z kamienia i związany dość słabą zaprawą. W górnej części był

¹¹¹ Wróbel, Wyrwińska 2002, s. 1.

23. Profil wykopu II

24. Wykop X – narożnik południowo-zachodni murów obwodowych zamku

zniszczony, miejscowo nadbudowany nowożytną cegłą. Mur północny wykonany został z kamieni o starannie obrobionych licach, odkryto niestety tylko jego niewielkie fragmenty. Północno-zachodni narożnik zachował się i tworzy ścianę jednego z budynków. Warstwa naturalna – calej – została osiągnięta na głębokości ok. 5,5 m od poziomu współczesnego i na niej posadowione zostały fundamenty murów obwodowych, datowane na 1. poł. XIV w.

Odkryte zostały również fundamenty budynków zamkowych. W północno-zachodniej części dziedzińca odsłonięto piwnicę o wymiarach $8,5 \times 5$ m, której ściany tworzyły fundament jednego z budynków. Podobnie w południowo-wschodniej części założenia zarejestrowano piwnicę opartą na solidnych murach kamiennych o grubości 1,5–2 m. Na nich częściowo opierał się główny budynek zamkowy, inne jego fundamenty zostały nadbudowane podczas przebudowy, a jeszcze inne rozebrano. Do piwnicy, od strony północno-zachodniej, dostawione były kamienne fundamenty wieży. Mury te, o grubości 2 m,

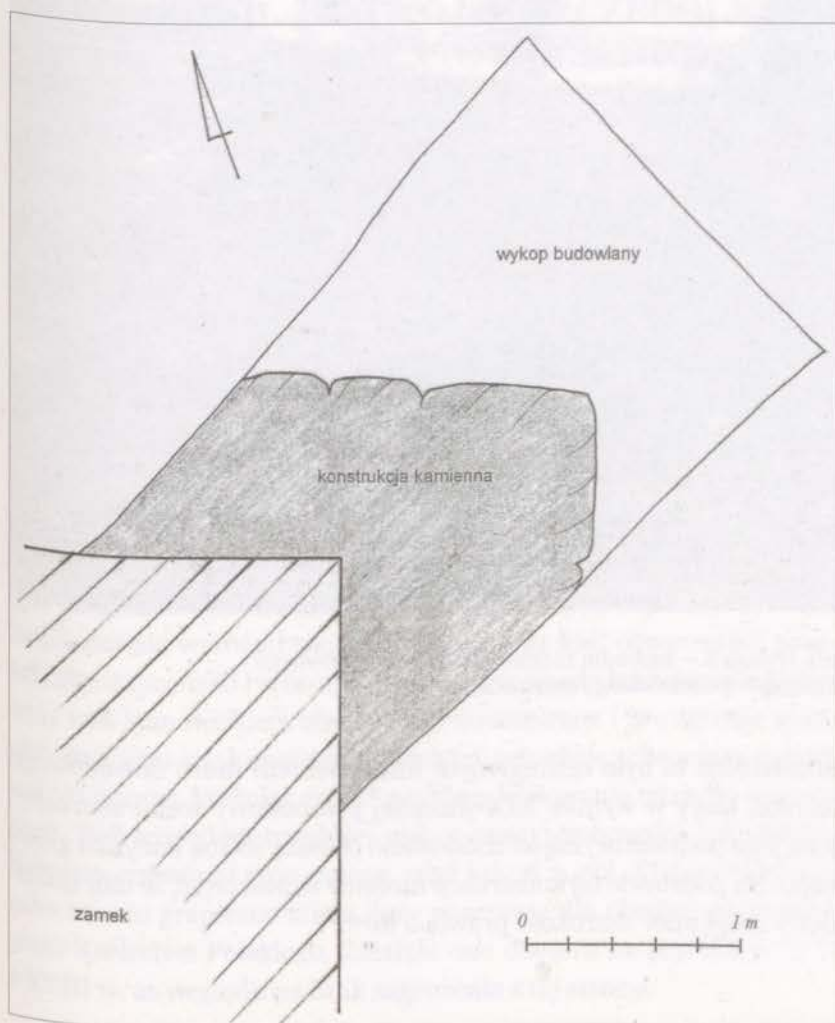
otaczały niewielką przestrzeń o wymiarach $1,6 \times 1,7$ m, tworzącą kwadratowy narys ze ścięciem w narożniku południowo-wschodnim. Konstrukcja zwięzła się lekko ku górze. Dodatkowo, w południowo-zachodnim narożniku i na południe od fundamentów piwnicy budynku północno-zachodniego odsłonięto piwniczki, zbudowane z cegły wiązanej kruchą zaprawą.

Podczas badań zdementowano pogląd, jakoby zamek miał powstać w miejscu wczesnośredniowiecznego grodu. Jego obecność musiałaby zostać poświadczona przez elementy zabudowań i konstrukcji, takich jak wały czy domostwa. Wśród materiału zabytkowego jedyne źródła z okresu wczesnego średniowiecza to sześć fragmentów naczyń ceramicznych, datowanych na najmlodsza fazę F – 1250–1350. Jako, że lokacja miasta nastąpiła przed 1273 r. ślady tej działalności mogły być związane już z miastem lokacyjnym. Znaleziony materiał ceramiczny w rzeczywistości mógł być materiałem późnośredniowiecznym o cechach tradycyjnej ceramiki wczesnośredniowiecznej. W obrębie starego miasta we Wschowie nie odkryto śladów świadczących o osadnictwie wczesnośredniowiecznym na tym terenie¹¹².

Ostatnie badania w obrębie wzgórza zamkowego prowadzone były między 19 a 21 października 2011 r. przez Elżbietę Wyrwińską. Poprzedzały one prace budowlane związane z projektem wzniesienia przypory przy północno-wschodnim, zewnętrznym narożniku zamku. Wykop budowlany pod przyporę umiejscowiony był w północno-wschodniej części wzgórza zamkowego, przy zewnętrznym narożniku budynku głównego. Miał wymiary $2,7 \times 2$ m.

W wyniku eksploracji nawarstwień wykop osiągnął głębokość 1,25 m. W jego obrębie, już na głębokości około 0,25 m, zarejestrowano konstrukcję kamienną, a konkretniej jej narożnik o wysokości 0,8 m nad dnem wykopu, zajmującą połowę jego powierzchni. Jej krawędzie przebiegały równolegle do ścian budynku, ale zalegały szerzej – od ściany północnej na ok. 1 m, a od ściany wschodniej na ok. 1,3 m. Fundament zbudowany był z eratyków, w niewielkim stopniu obrobionych, i twardej, piaszczysto-wapiennej zaprawy. Najprawdopodobniej

¹¹² Wróbel, Wyrwińska 2002, s. 9–35.

25. Fragment fundamentu muru obwodowego zamku odkryty w wykopie pod przyporę

26. Wykop X – zachodni fundament budynku głównego i negatyw południowego muru obwodowego

konstrukcja ta była zewnętrznym fundamentem muru obwodowego zamku, który w wyniku XIX-wiecznej przebudowy został zburzony, a na jego podziemnej części zbudowano cieńszą ścianę budynku głównego. Na podstawie tej konstrukcji możemy wnioskować, że mur obwodowy mógł mieć szerokość prawie 2 m¹¹³.

□

¹¹³ Wyrwińska 2011, s. 3–5.

VII. ROZWÓJ POSZCZEGÓLNYCH ELEMENTÓW WSCHOWSKICH ZAŁOŻEŃ OBRONNYCH

Założenia obronne Wschowy według klasyfikacji Janusza Bogdanowskiego¹¹⁴ można zaliczyć do systemu ścianowego, zatokowego i wieżowego. W ostatnim okresie użytkowania posiadały one również elementy systemu bastejowego. Z dwoma pierwszymi związany był mur z licznymi zatokami, pozwalającymi na prowadzenie obrony czołowej i kleszczowej, natomiast wieże bram, kościoła farnego i zamku tworzyły ośrodkowy układ systemu wieżowego odmiany słupowej, pozwalający na poszerzenie linii obrony w poszczególnych częściach obwodu. Bogdanowski wyróżnił trzy części przekroju linii obwarowań: przeszkodę, stanowisko i schronisko. Jako przeszkody funkcjonowały fosy oraz wał, stanowiskiem obrony były wewnętrzne i zewnętrzne mury obronne wraz z założeniami bramnymi, a funkcję schroniska pełniły uskoki murów, krenelaż czy też zwykle zabudowania miejskie oraz zamek. Pod względem trwałości wobec czasu wschowskie fortyfikacje były umocnieniami typu stałego, gdyż już od 2. poł. XIII w. Wschowa jako miasto graniczne miała duże znaczenie dla obrony zachodnich ziem Królestwa Polskiego. Zmalało ono dopiero na przełomie XVII i XVIII w. ze względu na brak zagrożenia z tej strony.

1. Mury obronne

Mur obronny jako podstawowy element obwarowań miasta pojawił się już w starożytności, a średniowieczna Europa przejęła sztukę budowy tego typu umocnień od starożytnego Rzymu. Budowa pierwszych murowanych obwodów obronnych na ziemiach polskich nastąpiła

---

¹¹⁴ Bogdanowski 2002, s. 19–30.

w związku z lokacją miast na prawie magdeburskim w 2. poł. XIII w. Przedsięwzięcie budowlane poprzedzało wytyczenie linii muru w terenie i było ono wydarzeniem o ogromnym znaczeniu dla mieszkańców i właściciela ośrodka miejskiego. Ta czynność miernicza spełniała nie tylko zadania funkcjonalne, ale wyrażała również określoną myśl planistyczną. W Europie Środkowej wcześniejszy i bardziej powszechny był kolisty zarys miast warownych. Na ich kształt miało wpływ ukształtowanie terenu, osadnictwo przedlokacyjne i ewentualne wcześniejsze umocnienia drewniano-ziemne. Na terenach nizinnych przeważały konstrukcje ceglane na fundamentach z kamienia eratycznego, przeważnie granitu, natomiast na wyżynnych dominował kamień jako podstawowy materiał budowlany. Na ziemiach polskich stosowano mury zwieńczone krenelazem, umożliwiające obronę czynną, oraz mury zakończone prosto, przeznaczone do obrony biernej. Dla Śląska i Wielkopolski charakterystyczny był pierwszy typ i zastosowano go również we Wschowie. Nietypowe dla regionu, w przypadku wschowskich murów, były całkowicie granitowe partie nadziemne obok odcinków ceglanych, które występowały częściej na terenie Pomorza Zachodniego¹¹⁵.

Wschowa była otoczona murami ze wszystkich stron. Tworzyły one figurę geometryczną zbliżoną do koła, o promieniu ok. 150 m, mniej wypukłą od północnego wschodu i południowego zachodu oraz odkształconą od wschodu, gdzie zespół miejski za pomocą szyi połączony był z zamkiem. Długość muru wewnętrznego włącznie z zamkiem można określić na ok. 950 m. Otaczał obszar o powierzchni ok. 5 ha¹¹⁶. W literaturze przedmiotu przyjęło się stwierdzenie, że mury obronne powstały w miejscu wcześniejszych obwarowań drewniano-ziemnych¹¹⁷, co jednak nie zostało potwierdzone, a miastu pierwotnie mogła wystarczyć naturalna forma zabezpieczenia. Murowane umocnienia wznoszono etapami, zaczynając od odcinków nieposiadających naturalnej ochrony, a więc tych najbardziej dostępnych dla wroga. Były one praktycznie przez cały okres funkcjonowania zarówno remontowane

¹¹⁵ Widawski 1973, s. 36–48.

¹¹⁶ Widawski 1973, s. 512.

¹¹⁷ Kohte 1896, s. 174; Moritz 1904, s. 212; Grosmann 1924, s. 8.

i odnawiane, jak i rozbudowywane, czego przykładem było dobudowanie w dwóch miejscach dodatkowej, zewnętrznej linii muru.

Budowę murów miejskich rozpoczęto najprawdopodobniej pod koniec XIII lub w 1. poł. XIV w. Powstały wtedy mury obwodowe zamku oraz odcinek północno-wschodni, biegnący od tego obiektu aż do późniejszej Bramy Polskiej. Od tej strony miasta nie chroniły mokradła, a teren był górzysty i nieco zalesiony – z tego względu to ten odcinek został umocniony jako pierwszy¹¹⁸. Mur postawiono na kamiennym fundamencie, bez zaprawy. Dolną jego część do wysokości 2,8 m wykonano z nieregularnych kamieni eratycznych na zaprawie wapiennej, również lupanych i lamanych, różnej wielkości, o lekko ściosanym licu, układanych z warstwami wyrównawczymi co 1,2 m. W górnej części został zbudowany z cegły o wymiarach 26,5–28 × 11,7–12 × 7,5–9,7 cm, układanej w regularnym wątku wendyjskim (dwie wozówki–główka), który na tym terenie zaniknął właśnie w 1. poł. XIV w. W zachowanym do dziś fragmencie tego odcinka dolna część ma grubość ok. 2 m, a górna ok. 1,7 m. Mur posiadał łęki odciążające, w licu zachowało się wiele tzw. zendrówek oraz otwory po maczulcach. Był on wielokrotnie remontowany, o czym świadczą odsadzki – na głębokości ok. 1,2 m, między partiami fundamentową i przyfundamentową, ok. 30 cm nad współczesnym poziomem gruntu oraz nad dziesiątą warstwą cegieł. Na tym odcinku kamienno-ceglane umocnienia wzmocnione były przyporami, które są widoczne na planie miasta z 1794 r.¹¹⁹, a jedna z nich oraz ślady dwóch innych zachowały się do dziś przy ul. Herbergera. Zachowana skarpa, podobnie jak mur, z którym jest integralnie związana, została wykonana z kamienia w dolnej części oraz cegły w wątku mieszanym – wendyjsko-polskim w górnej części. Ma ona 2,6 m długości i 2,1 m szerokości, a zachowała się do podobnej wysokości jak mur, a więc ok. 5 m. W odległości ok. 20 m na zachód znajdowała się analogiczna przypora o wymiarach w rzucie 1,9 × 3,1 m i podobnej strukturze kamienno-ceglanej, a 20 m dalej mogła znajdować się następna, widoczna na planie – jednak w tym miejscu mur nie zachował się.

¹¹⁸ Wróblewska 1954, s. 587.

¹¹⁹ Widawski 1973, ryc. 243.

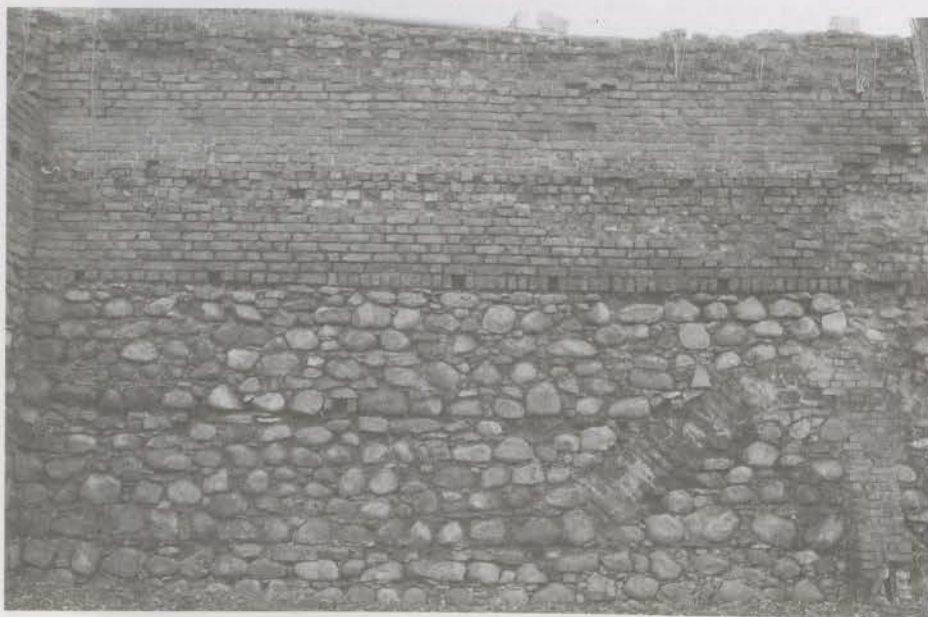
27. Relikty jednej z przypór odcinka północno-wschodniego muru miejskiego odkryte w wykopie archeologicznym w 1988 r.

28.↑ 29.↓ Przypony odcinka północno-wschodniego muru miejskiego

Ślad po jeszcze jednej skarpie widoczny jest na styku omawianego odcinka muru z późniejszym, łączącym go z murami zamku. Skarpa biegła ukośnie do linii zamku i zbudowana była z kamieni naturalnych, częściowo lupanych i łamanych¹²⁰. Nie wiadomo na temat dalszego przebiegu tego odcinka muru, gdyż nie został on zaznaczony na planie miasta. Nie prowadzono tu badań archeologicznych, a dziś teren ten jest zabudowany, ale na podstawie źródeł pisanych można przypuszczać, że istniał on jeszcze w latach 80. XVIII w.¹²¹

30. Fragment najstarszego, północno-wschodniego odcinka muru. W dolnej części widoczna odsadzka kamienna, powyżej warstwy wyrównawcze i otwory po maczulcach, a w części ceglanej, układanej w wążku wendyjskim liczne zendrówki

¹²⁰ Widawski 1973, s. 507–509; Karolczak 1988, s. 2–4.

¹²¹ *Opis budynków*, s. 9.

Kolejny odcinek murów obronnych powstał już po zdobyciu miasta przez Kazimierza Wielkiego w 1343 r., a jego rozbudowa mogła mieć związek z dokumentem z 1345 r., w którym król zezwolił miastu na wyrąb drewna z okolicznych lasów na palisady. Nie musi to jednak świadczyć o tym, że umocnienia miały być drewniane, a wręcz przeciwnie. W związku z akcją budowy murowanych fortyfikacji popieraną przez tego władcę zalecano użycie kamienia i cegły jako podstawowego materiału budowlanego. W tym okresie powstał odcinek biegnący od ul. Boh. Westerplatte aż do ul. gen. Bema, którego fragment zachował się w południowej ścianie kościoła ewangelickiego¹²². Został wykonany z granitowego kamienia łamanego, układanego na zaprawie wapiennej, a posadowiony na kamiennej stopie fundamentowej o wysokości 0,7 m. Pomiędzy nią a murem zarejestrowano odsadzkę. Mur kamienny mierzył w tym miejscu ok. 4,4 m na powierzchni i miał grubość ok. 1,6 m. Natomiast dalej, już poza tym obiektem, osiągał 1,8 m szerokości. Niektóre jego zachowane partie wykazywały układ strefowy, gdzie co 60 cm wąskie pasma z mniejszych kamieni oddzielały warstwy większych eratyków. Odcinek ten mógł być nadbudowany warstwą ceglana w wątku gotyckim, o wymiarach cegły 27 × 13 × 9 cm, co zarejestrowano podczas badań w kościele Żłóbka Chrystusa. Nadbudowa ta miała 5 m wysokości z dwumetrowym krenelażem włącznie, co licząc od stopy fundamentowej dałoby razem ponad 9 m powyżej partii fundamentowej¹²³. Z tego okresu mógł pochodzić również odcinek między zamkiem a wylotem pl. Zamkowego w kierunku ul. Herbergera. Mur miał tam grubość 1,6 m oraz układ strefowy, co może świadczyć o wybudowaniu go w podobnym czasie co odcinka północnego¹²⁴.

W 1. poł. XV w. miało nastąpić zamknięcie obwodu murów miejskich, które mogło być związane z nadaniem miastu ośmiu łańców w Przyczynie Dolnej w zamian za otoczenie miasta nowymi murami i fosami oraz naprawę starych¹²⁵. Niewykluczone, że mimo naturalnej obrony w postaci bagien na południowych odcinkach istniały wcześniej

¹²² Wróblewska 1954, s. 588.

¹²³ Piszczalowski, Romanow 1979, s. 8–9; 2012, s. 242–243.

¹²⁴ Wróblewska 1954, s. 588.

¹²⁵ KDW, t. 5, nr 143, 144.

31. Pozostałości ukośnej skarpy odcinka północno-wschodniego muru miejskiego

umocnienia drewniano-ziemne, których pozostałości mogły zostać odkryte podczas badań wykopaliskowych w fosie w 2000 r.¹²⁶ Mur na odcinku pomiędzy pl. Zamkowym a ul. Głogowską był ceglano-kamienny i wykazywał lekko zarysowane ślady układu warstwowego. W dolnej części został wykonany z kamienia o nieregularnym kształcie i układzie, w górnej zaś z cegły o wymiarach 27–29,4 × 11,7–13 × 8,7–10,2 cm, w wątku gotyckim. Miał grubość ok. 1,2–1,6 m, a wysokość warstw wyrównawczych wynosiła 60 cm¹²⁷. Na planie przebiega w linii prostej aż do momentu zagięcia w stronę Bramy Głogowskiej, za którym wygląda dość chaotycznie. Widoczny jest niewielki uskok muru oraz prawdopodobnie cztery przypory.

¹²⁶ Piwko 2000, s. 4.

¹²⁷ Widawski 1973, s. 508.

32. Fragment muru obronnego w części północnej obwodu

Według planu z 1794 r.¹²⁸ na odcinku muru wewnętrznego między ul. Głogowską a ul. gen. Bema występowało siedem przypór, które są widoczne również na panoramie miasta znajdującej się w kościele farnym. W linii umocnień wystąpiło również kilka zatok – uskoków murów, a jedna z nich została zarejestrowana podczas badań w dawnej rezydencji jezuickiej. Mur w tej części miasta został wzniesiony z kamienia eratycznego o różnej wielkości, na zaprawie wapiennej, w układzie rzędomym, a warstwy wyrównawcze występowały co 1 m. W górnej części był nadbudowany cegłą, jednak na podstawie pozostałości, które zachowały się w bardzo złym stanie, trudno było wyczytać jakiegokolwiek wątek. Na tym odcinku mur miał grubość 1,2–1,6 m. Postawiono go na fundamencie, który stanowiły kamienie zdeponowane bez zaprawy i był on szerszy niż mur właściwy. Na głębokości 3,2 m od dzisiejszego poziomu gruntu na pl. Farnym odkryto odsadzkę, powyżej

¹²⁸ Widawski 1973, ryc. 243.

której w niektórych miejscach mur był zniekształcony – pochylał się w kierunku zachodnim¹²⁹. Wystąpiła ona pod wschodnią ścianą rezydencji, na południe od muru, oraz w fosie, natomiast za pierwszym uskokiem muru nie zarejestrowano jej, co może świadczyć o remoncie znacznego odcinka od ul. gen. Bema aż do tego miejsca¹³⁰. Być może mówiła o nim wzmianka z 1587 r.¹³¹

33. Pozostałości muru obronnego w południowo-wschodniej części obwodu

Kolejnym etapem rozbudowy umocnień była budowa murów zewnętrznych. Możliwe, że związany z nią był przywilej z 1444 r., w którym został wspomniany „nowy parkan” (*parcanum novum*), który możemy interpretować jako dodatkowe umocnienie przed właściwym murem¹³². Według planu z 1794 r. obwód obronny wzmocniono dwoma fragmentami muru zewnętrznego. Jeden powstał od najniebez-

¹²⁹ Wróblewska 1954, s. 590; Wyrwińska 1990, s. 2; Lisiecki 2011, s. 6.

¹³⁰ Piwko 2000, s. 3–5.

¹³¹ Lauterbach 1711, s. 64.

¹³² *Stan miasta*, s. 102.

pieczniejszej dla miasta strony północno-wschodniej, drugi w części zachodniej, w pobliżu kościoła farnego. Odcinki te dzięki połączeniu z murami wewnętrznymi stanowiły samodzielne, zamknięte punkty wzmocnienia linii obwarowań i oba powstały najprawdopodobniej w 2. poł. XV w. Mur zewnętrzny w części zachodniej zbudowano z kamieni eratycznych na zaprawie wapiennej, w układzie rzędownym z warstwami wyrównawczymi co ok. 0,5 m, a przestrzenie między nimi wypełnione były mniejszymi kamieniami i ceglami. W górnej części został wzniesiony z cegły w wątku gotyckim, użyto jej też do licznych napraw i przemurowań.

34. Fundament muru obronnego odkryty pod wschodnią ścianą rezydencji jezuickiej

Natomiast fundamenty tego muru zostały wykonane z kamieni w układzie nieregularnym, częściowo bez użycia zaprawy. Mur miał grubość ok. 1,5–1,6 m, a ze względu na zachowane w ścianie bylej rezydencji jezuickiej

35. Fragment krenelażu zachowany w ścianie północnej kościoła ewangelickiego Żłóbka Chrystusa

zwieńczenie w postaci krenelażu jego wysokość można szacować na 6–7 m. Prócz blankowania posiadał również okienka strzelnicze¹³³. Mur zewnętrzny w części północno-wschodniej znany jest jedynie ze źródeł kartograficznych i pisanych. W opisie pożaru z 1529 r. wspomniano o parkanie z bastejami, który miał spłonąć¹³⁴. Na podstawie tej informacji można sądzić, iż ten odcinek mógł być bardziej rozbudowany, niż to widać na planie. Ze skąpych wzmianek pisanych wiemy tylko, że w tym miejscu, w międzymurzu, mieszkał kat, a oba mury istniały jeszcze pod koniec XVIII w.¹³⁵

Zwieńczenie muru zachowało się w postaci fragmentów krenelażu tylko w dwóch miejscach – w ścianach kościoła Żłóbka Chrystusa¹³⁶ oraz byłej rezydencji jezuickiej¹³⁷. Na panoramie miasta znajdującej się w kościele parafialnym we Wschowie oraz na sztychu *Fraustadt anno 1493* widoczny jest blankowany odcinek południowo-zachodni, być może taką formę przyjął po podwyższeniu w tym miejscu obwarowań pod koniec XVI w.¹³⁸ Nie wiemy jednak, jak wyglądały górne partie murów na innych odcinkach,

¹³³ Wyrwińska 1990, s. 3–4; Lisiecki 2011, s. 10–12; Eysymontt 2011, s. 1.

¹³⁴ Wróblewska 1954, s. 592.

¹³⁵ *Opis budynków*, s. 9.

¹³⁶ Romanow 2012, s. 243; Eysymontt 2013, s. 13.

¹³⁷ Eysymontt 2011, s. 1.

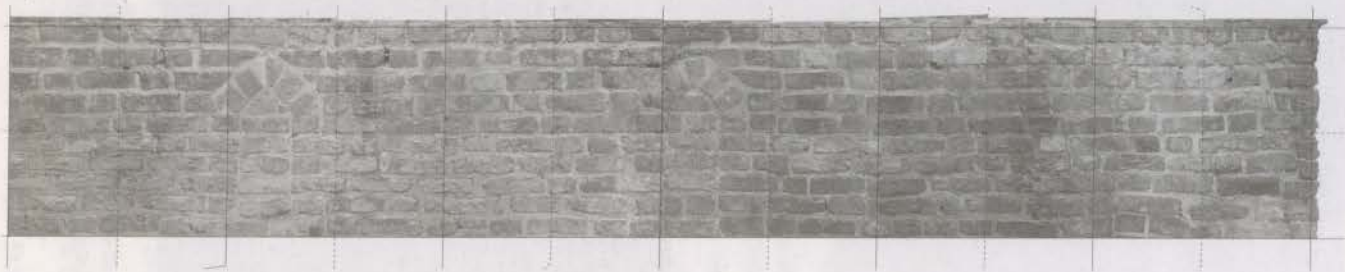
¹³⁸ Lauterbach 1711, s. 64; Władawski 1973, s. 512.

36. Fragment muru zewnętrznego ze śladami domurowań odkryty na dziedzińcu dawnej rezydencji jezuickiej

37. Zewnętrzny mur obronny z fragmentami krenelażu stanowiący zachodnią ścianę południowego skrzydła rezydencji jezuickiej

38. Zamurowane okienka strzelnicze w ścianie zachodniej północnego skrzydła rezydencji jezuickiej – ortofotografia

szczególnie tych najstarszych, ponieważ nie przetrwały one na żadnym z zachowanych fragmentów umocnień. Zwieńczenia murowanych obwarowań prawdopodobnie uzupełniane były za pomocą nadwieszanych, drewnianych konstrukcji (hurydycje). Mogła o nich wspominać relacja z 1529 r., kiedy to miały spalić się wieże bramne wraz ze wszystkimi mniejszymi wieżyczkami (*mit allen nidrigen Türmen*)¹³⁹. Możemy jednak przypuszczać, że wszystkie odcinki muru zwieńczone były blankowanym krenelażem, za którym przebiegał chodnik obrońców. Było to typowe dla tego terenu, a taki typ muru dawał możliwość nie tylko obrony biernej, ale stanowił też podstawę obrony czynnej – szczególnie, że nie była ona możliwa z poziomu wież lub baszt, których najprawdopodobniej w obwodzie wschowskich obwarowań nie było¹⁴⁰.

Miejskie mury obronne straciły swoje znaczenie zapewne już w XVII w., ponieważ nie były rozbudowywane zgodnie z rozwojem sztuki obronnej i pojawiania się nowych wzorców i systemów nowożytnych fortyfikacji. Nie były też w całości planowo rozbierane. Zburzono najprawdopodobniej tylko odcinki najbardziej zrujnowane bądź te, które hamowały rozbudowę w obrębie starego miasta. Dzięki temu do dziś zachowała się duża część średniowiecznych obwarowań murowanych, których większość została poddana rekonstrukcji bądź renowacji na przełomie lat 80. i 90. XX w.

2. Wieże, baszty i basteje

Systemy obronne średniowiecznych miast nie ograniczały się jedynie do podłużnej, poziomej linii muru obronnego, lecz zazwyczaj urozmaicone były budowlami obronnymi, postawionymi w ich obrębie bądź w najbliższym otoczeniu. Pierwszymi takimi obiektami były wysokie, masywne, pozbawione otworów wieże – słupy, które już w XIII w. stały się symbolem bezpieczeństwa. Były one w dolnej części niedostępne dla przeciwnika, a jednocześnie umożliwiały rażenie go z góry. Była to jednak tylko bierna forma obrony. Rozwinięciem tych wież były baszty, umożliwiające prowadzenie obrony czynnej

¹³⁹ Wróblewska 1954, s. 592.

¹⁴⁰ Widawski 1973, s. 45.

na całej wysokości. Te budowle obronne były częścią systemu, który rozwijał się na ziemiach polskich od XIV do XV, a nawet XVI w. W przeciwieństwie do wież opatrywano je możliwie największą ilością strzelnic zwróconych w stronę przedpoła we wszystkich kierunkach, umożliwiających obronę czołową oraz skrzydłową. Były one najczęściej otwarte od strony miasta i wysunięte przed mur, mogły wystawać ponad niego, niekiedy były z nim równe. Na początku XVI w., w związku z rozwojem artylerii, pojawiła się rozwinięta forma baszty, którą nazywamy basteją. Była ona niższa od wieży i baszty, ale w pełni przystosowana do użycia broni palnej. Basteje miały najczęściej półkolisty kształt i były wysunięte przed linię muru. Nie we wszystkich miastach średniowiecznych pojawiły się jednak te elementy obronne, gdyż ich budowa wymagała znacznych nakładów finansowych¹⁴¹.

Obwód obronny Wschowy najprawdopodobniej nie posiadał baszt, podobnie jak jedna trzecia obwarowanych miast w granicach monarchii Kazimierza Wielkiego. Nie są widoczne na planach miasta ani nie przedstawiają ich dostępne źródła ikonograficzne. Przy systemie obrony stosowanym na tych ziemiach, ze względu na blankowane zwieńczenia murów, nie były one koniecznym elementem obwarowań i budowano je przede wszystkim w większych, ważniejszych miastach, takich jak Poznań, Kraków czy Lwów¹⁴². Natomiast możliwe jest, że we Wschowie zastosowano baszty nadwieszane, których ślady na murach mogły się nie zachować przez zniszczenie ich górnych partii. Być może właśnie tego typu obiekty spaliły się podczas pożaru w 1529 r. i później już ich nie odbudowywano¹⁴³.

Podczas badań archeologicznych w dawnej rezydencji jezuickiej w 2010 r. odkryty został fundament kamiennie-ceglany o wymiarach 8 × 2 m, wychodzący poza obręb tego obiektu. Zakładając, że i w tym miejscu ściana budynku stoi na dawnym murze obronnym, konstrukcję tę interpretowano jako podstawę średniowiecznej baszty przyległej do obwodu obronnego od strony miasta¹⁴⁴. Jednak dwadzieścia lat

¹⁴¹ Widawski 1973, s. 49–55; Bogdanowski 2002, s. 66–82.

¹⁴² Widawski 1973, s. 53.

¹⁴³ Wróblewska 1954, s. 592.

¹⁴⁴ Lisiecki 2011, s. 6.

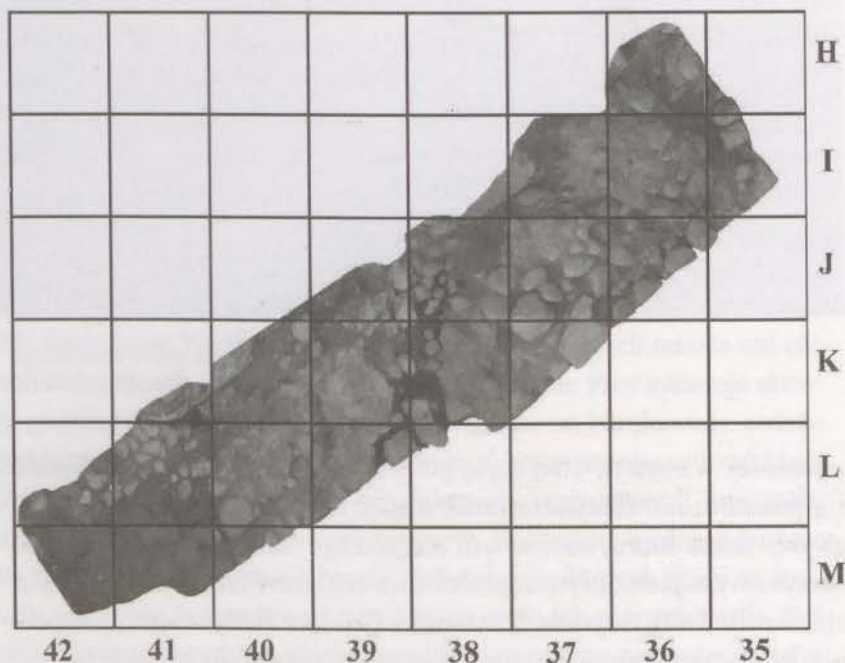
39. Zrekonstruowany odcinek muru obronnego od strony zachodniej obwodu

wcześniej, w 1990 r., w wykopie po drugiej stronie, wewnątrz obiektu fundamentu nie zarejestrowano, a więc najprawdopodobniej był to zwykły uskok muru, choć w tym miejscu był on nieco szerszy. W tym samym wykopie odkryto również dwa ceglane filary określone jako starsze niż mury rezydencji, być może pełniące kiedyś funkcję wsporników dla nadwieszanych, drewnianych urządzeń obronnych¹⁴⁵.

Obwód obronny nie posiadał wież, pomijając te związane z bramami miejskimi i zamkiem. Natomiast w zachodniej części miasta, w bezpośrednim sąsiedztwie obwarowań, usytuowany został kościół farny z 68-metrową, masywną wieżą. Jej wysokość może świadczyć o tym, iż pełniła ona funkcje obserwacyjne, a potężna konstrukcja, wzmocniona dwoma przyporami, i niewielkie okienka przemawiają również za rolą defensywną w razie zagrożenia, co w przypadku średniowiecznych kościołów nie było rzadkością. W tym przypadku mielibyśmy do czynienia z układem ośrodkowym systemu wieżowego, gdyż zwielo-

¹⁴⁵ Wyrwińska 1990, s. 4–5.

krotniała ona linię obrony na zachodnim odcinku umocnień miejskich. Grażyna Wróblewska wysunęła nawet hipotezę, że w związku z kilkukrotnym przesuwaniem się linii obwarowań wieża ta mogła być pierwotnie jej częścią, nie mając w ogóle związku z ówczesną świątynią¹⁴⁶. Teza ta nie znajduje jednak potwierdzenia w źródłach archeologicznych.

40. Fundament domniemanej baszty, odkryty przy dawnej rezydencji jezuickiej – rzut z góry

W związku z rozwojem architektury obronnej na początku XVI w. pojawił się system bastejowy, który rozpoczął tzw. okres twierdz klasycznych¹⁴⁷. Basteja – nowy element obwarowań w postaci niskiej baszty w pełni dostosowanej do użycia broni palnej, pojawiła się również we Wschowie. We wspomnianym już kilkakrotnie opisie pożaru

¹⁴⁶ Wróblewska 1954, s. 591–592.

¹⁴⁷ Bogdanowski 2002, s. 29.

miasta z 1529 r. wzmiankowany był parkan z bastejami, co świadczy o usytuowaniu tych urządzeń w linii muru zewnętrznego¹⁴⁸. Nie zaznaczono ich jednak na żadnym z planów ani przedstawień ikonograficznych miasta, więc jeśli istniały, zostały najprawdopodobniej zniszczone jeszcze przed XVIII w. Być może badania archeologiczne w miejscu północno-wschodniego odcinka umocnień mogłyby potwierdzić ich istnienie. Ten nowożytny element obwarowań pojawił się natomiast na planie miasta z 1794 r., przy obu bramach miejskich oraz za Furtą Polską, która połączona była szczyą bramną z barbakanem w postaci bastei. Jeszcze jeden obiekt o średnicy ok. 8 m przypominający omawiany element fortyfikacji znajdował się w pobliżu wjazdu do zamku od strony miasta. Mogła to być pozostałość umocnionego przejazdu bramnego w formie barbakanu, prowadzącego na dziedziniec zamkowy¹⁴⁹.

3. Bramy miejskie

Bramy średniowiecznych miast jako jeden z elementów miejskich fortyfikacji miały duże znaczenie tak funkcjonalno-militarne, jak i ideowe. Powstawały przed budową murów obronnych, a ich usytuowanie było na tyle istotne, że ustalano je przy wytyczaniu obwodu miasta. Kierowano się przy tym takimi aspektami jak przebieg dróg handlowych czy ukształtowanie terenu. Wschowa, podobnie jak większość polskich miast w granicach monarchii Kazimierza Wielkiego, posiadała pierwotnie dwie bramy – od północy Bramę Polską i od południa Bramę Głogowską¹⁵⁰. Usytuowano je na osi drogi wiodącej z Głogowa do Kościana, a oś ta, odchylając się o 35° od linii północ-południe, zapewniała miastu korzystne warunki heliologiczne. W związku z rozwojem miasta za murami, w sąsiedztwie kościoła farnego wybudowano trzeci, umocniony przejazd bramny zwany Furtą Polską¹⁵¹.

¹⁴⁸ Wróblewska 1954, s. 595.

¹⁴⁹ Widawski 1973, ryc. 243.

¹⁵⁰ Widawski 1973, s. 55–56, 512.

¹⁵¹ Wróblewska 1954, s. 598; 1970, s. 444–445.

BRAMA POLSKA

Pierwotna linia przejazdu Bramy Polskiej nie jest znana. Dotychczas uważano, że musiała ona przebiegać w miejscu dzisiejszej ul. Kielińskiego, na wysokości południowej ściany kościoła Żłóbka Chrystusa, a następnie miała zostać przeniesiona na linię ściany północnej tego obiektu, gdyż tam jest usytuowana na planie miasta z 1794 r. Jednak prawdopodobne jest, że pierwotny przejazd bramny znajdował się na zachód od dzisiejszej drogi, a jego pozostałości skrywa budowla kościoła ewangelickiego.

Budowlę obronną, która najprawdopodobniej była związana z pierwotną Bramą Polską, tworzyły zachodnia i część północnej ściany kościoła ewangelickiego oraz nieistniejąca dziś ściana, której pozostałości odkryto pod posadzką kościoła. Miała ona formę prostokątnej baszty

41. Widok na kościół ewangelicki Żłóbka Chrystusa od strony północno-zachodniej z widocznymi pozostałościami bazyliki oraz z zaznaczoną wysokością średniowiecznego założenia

o wymiarach $14,5 \times 17,5$ m, dostawionej od strony zewnętrznej do muru obronnego miasta. Została wybudowana z cegiel palcówek o wymiarach $27 \times 13 \times 9$ cm, układanych w wążku gotyckim na kamiennym fundamencie, który nasadzono na odsadzkę muru miejskiego. W ścianach wschodniej i zachodniej tego obiektu, w dolnej jego części, znajdowały się łęki portali przelotowych, pod którymi płynęła fosa. Był on zwieńczony krenelażem, a jego wysokość była podobna do muru i wynosiła ok. 9 m. W północno-zachodnim narożniku budowli nadwieszona była bartyzana, pełniąca funkcje obronne i strażnicze, której pozostałości zachowały się do dziś. Wewnątrz muru obronnego znajdowały się schody prowadzące najprawdopodobniej na chodnik obrońców i górną część tego założenia. Ze względu na prostokątny zarys tej budowli oraz liczne analogie do innych miejskich założeń obronnych na terenie Polski¹⁵² jej powstanie można wiązać z dokumentem z 1345 r. i datować na okres panowania Kazimierza Wielkiego – podobnie jak mur, do którego została dostawiona. Budowla ta spłonęła w pożarze w 1529 r. i najprawdopodobniej wtedy linia przejazdu bramnego uległa przesunięciu¹⁵³.

42. Brama Polska na źródłach przedstawionych w rozdziale IV

¹⁵² Np. Brama Krakowska w Szydłowie, Brama Opatowska w Sandomierzu, Brama Krakowska w Lublinie i in.

¹⁵³ Romanow 2012, s. 243–245; Eysymontt 2013, s. 12–13.

43. Kościół parafialny we Wschowie z 68-metrową wieżą, pochodzącą z XVI w.

Budowa przesuniętej na wschód bramy najprawdopodobniej związana jest z dokumentem z 1534 r., który przedłużał na kolejne pięć lat przywilej, zezwalający na przeznaczanie czopowego na naprawę umocnień po pożarze¹⁵⁴. Stała ona na linii wału i przyjęła najprawdopodobniej formę, w jakiej przetrwała do początku XIX w. Pierwszym jej elementem była nowożytna, półokrągła basteja przybramna. Dolne kondygnacje zostały wykonane z cegły w wątkach wozówkowym i główkowym i przemawiają za jej powstaniem na początku XVI w. Z tego też okresu pochodziły strzelnice, a basteja musiała być pierwotnie niższa niż obecnie. Jej górne, szachulcowe kondygnacje powstały dopiero w XVIII lub XIX w. Przetrwała do dziś, pełniąc przed długi czas rolę dzwonnicy kościelnej¹⁵⁵.

Drugim elementem Bramy Polskiej był dwukondygnacyjny budynek z przejazdem bramnym. Brak przekazów ikonograficznych nie pozwala na odtworzenie jego wyglądu, ale można przypuszczać, że był

¹⁵⁴ *Stan miasta*, s. 16; Wuttke 1864, s. 297.

¹⁵⁵ Eysymontt 2013, s. 14.

podobny do tego przy Bramie Głogowskiej. W dolnej części nie było żadnych pomieszczeń, a jedynie przejazd bramny zamykany na wrota oraz drewniane furtki po obu stronach prowadzące na wały. Na wyższej kondygnacji musiały znajdować się pomieszczenia, które przez pewien czas mieściły więzienie, a w 2. poł. XVIII w. mieszkał tam nauczyciel szkoły ewangelickiej. Mieszkanie to połączone było z dawną basteją, pełniącą już wtedy rolę dzwonnicy kościelnej. Oba obiekty pokryte były częściowo dachówką, częściowo gontem. Nad fosą przerzucony był drewniany, a później murowany most, który prowadził do niewielkiej bramki po drugiej stronie¹⁵⁶. Podstawę tego mostu mogły stanowić ustawiane w parach pale o średnicy 25 cm, odkryte podczas badań wykopaliskowych w fosie¹⁵⁷. Brama Polska została rozebrana w 1803 r.¹⁵⁸

BRAMA GŁOGOWSKA

Brama Głogowska znajdowała się w miejscu styku dzisiejszych ulic: Ratuszowej, Łaziennej i Głogowskiej. Do dziś nie zachował się żaden jej element. W tym miejscu nie prowadzono badań wykopaliskowych. Wygląd tego założenia znany jest jedynie ze źródeł kartograficznych, ikonograficznych i z opisów, które dostarczają wiele informacji na jego temat.

Przejazd bramny powstał prawdopodobnie w podobnym czasie co Brama Polska i miał zbliżoną formę. Widoczne na szkicu grube mury, tworzące prostokątne założenie wraz z kwadratową podstawą wieży, pozwalają przypuszczać, że obiekt ten mógł powstać w 2. poł. XIV w.¹⁵⁹ Podobnie jak północna brama miasta spłonął w 1529 r. w pożarze, co może świadczyć o tym, że obie bramy były wtedy częściowo drewniane. Podczas odbudowy brama przyjęła kształt, jaki został przedstawiony w XVIII-wiecznej kartografii i ikonografii¹⁶⁰. Pierwszym jej elementem był dwukondygnacyjny budynek bramny, w którego przyziemiu mieścił się przejazd. Na piętrze znajdowały się trzy pomieszczenia, do których

¹⁵⁶ *Opis budynków*, s. 7–8; Wróblewska 1954, s. 596–597.

¹⁵⁷ Wróbel 1992, s. 2–3.

¹⁵⁸ Keyser 1939, s. 736–737.

¹⁵⁹ Ratajewska 2013, s. 142.

¹⁶⁰ Wróblewska 1954, s. 595.

prowadziły z zewnątrz drewniane schody. Budynek bramny był przykryty dwuspadowym dachem, pokrytym prawdopodobnie dachówką. Była to budowla użytkowa. W dolnej części znajdowało się pomieszczenie warty garnizonowej, a górna pełniła funkcje mieszkalne. Przed budynkiem bramnym znajdowało się przedbramie, które bieгло lekko po skosie względem linii murów. Do małej bramki, ustawionej w linii wału, prowadziła murowana szyja bramna. Za bramką był przerzucony przez fosę drewniany most.

44. Brama Głogowska na źródłach przedstawionych w rozdziale IV

Obok budynku bramnego, w linii murów obronnych, znajdowała się wieża przybramna. Posadowiona była na kwadratowej podstawie, natomiast jej półokrągły kształt przypominał bastię Bramy Polskiej. Być może w takiej formie ją wybudowano. Ze względu na grubość ścian można przypuszczać, że budowla ta była starsza od drugiej kondygnacji sąsiedniego budynku. Prowadziły do niej schody od zewnątrz, bezpośrednio na drugie piętro. Na pierwszym mieścił się areszt. Można było tam wejść tylko z góry, przy pomocy sznura lub drabiny. Powyżej znajdowały się jeszcze dwa poziomy, na trzecim dwa, a na czwartym trzy otwory okienne, zaś na pierwszym piętrze jedno okno od południa. Pod koniec XVIII w. wieża przykryta była wysokim dachem namiotowym¹⁶¹. Brama Głogowska została rozebrana w 1801 r.¹⁶²

¹⁶¹ LWW 1616–1620, s. 23–24; LWW 1628–1632, s. 29; *Opis budynków*, s. 8; Widawski 1973, ryc. 243.

¹⁶² Keyser 1939, s. 737.

FURTA POLSKA

Wraz z rozwojem miasta za murami pojawiła się konieczność wybudowania jeszcze jednego przejazdu bramnego w okolicy kościoła farnego. Nowa brama powstała prawdopodobnie na początku XVI w., w sąsiedztwie wybudowanego wcześniej pasa muru zewnętrznego, u wylotu dzisiejszej ul. gen. Bema. Usprawniała ona komunikację przede wszystkim z klasztorem oo. Bernardynów, cmentarzem parafialnym, znajdującym się po drugiej stronie fosy, oraz od XVII w. z Górnym Nowym Miastem, Kręgiem i Rynkiem Bydłęcym. Jej powstanie mogło mieć związek z renowacją założeń obronnych miasta po pożarze w 1529 r. Nie możemy jednak wykluczyć możliwości budowy szyi bramnej jeszcze w 2. poł. XV w. w związku z postawieniem muru zewnętrznego¹⁶³.

Głównym elementem Furty Polskiej był murowany, piętrowy budynek, dobudowany najprawdopodobniej z cegły palcówki do wewnętrznego muru obronnego. W dolnej części znajdowała się furka o szerokości ok. 1,5 m, a nad nią, na piętrze, mieściło się mieszkanie altarysty z sąsiedniej świątyni. Częścią tego założenia musiał być też drugi budynek, otoczony murem obronnym i prawdopodobnie połączony z przejściem bramnym, co widać na planie miasta z 1794 r.¹⁶⁴

Drugim elementem tego założenia bramnego był niewielki barbakan, zakończony w linii wału otwartą basteją. Prowadziła do niej szyja bramna, wybudowana z cegły w wątku gotyckim na kamiennym fundamencie. W jej ścianach, o grubości ok. 1,6 m, znajdowały się arkady i była ona pierwotnie sklepiona. Przedbramie zakończone było obiektem przypominającym otwartą od strony fosy basteję. Być może pierwotnie była ona zamknięta i pełniła tylko funkcje obronne¹⁶⁵. Od niej przez fosę prowadził drewniany most, który w XVIII w. był w nie najlepszym stanie. Fosa była już częściowo osuszona, gdyż w jej miejscu postawiono w 1732 r. kamienną statuetkę św. Jana Nepomucena¹⁶⁶.

¹⁶³ Wróblewska 1954, s. 598.

¹⁶⁴ *Opis budynków*, s. 9; Widawski 1973, ryc. 243.

¹⁶⁵ Eysymontt 2011, s. 1; Lisiecki 2011, s. 6–7, 11.

¹⁶⁶ *Kronika*, s. 90; *Opis budynków*, s. 9.

45. Konstrukcja ceglana stanowiąca prawdopodobnie fundament budynku Furty Polskiej

Z drugiej strony zachodniego odcinka muru zewnętrznego znajdowała się mniejsza murowana furtka, z której przez fosę prowadziła wytyczona ścieżka. Została ona zrekonstruowana na przełomie lat 80. i 90. ubiegłego stulecia. Inne przejście w okolicy zamku powstało w okresie upadku obwarowań miejskich i był to zwykły otwór przebity przez

mur obronny, zwany Furtą Kaczą lub Kaznodziejską. Ułatwiał komunikację z należącą do miasta Przyczyną Dolną¹⁶⁷.

4. Pas obrony zewnętrznej

Po zewnętrznej stronie miejskich założeń obronnych wznoszono w średniowieczu dodatkowe linie obrony, będące przeszkodą dla atakujących, tworząc linię ostrzegawczą. Zapobiegały one zaskoczeniu przez napastników, opóźniały atak i nie dopuszczały pod mury miasta machin oblężniczych. Zewnętrzna strefa obronna była ściśle związana z ukształtowaniem terenu i uwarunkowana czynnikami naturalnymi. W przypadku Wschowy, leżącej na nizinnym, podmokłym obszarze, lecz z dala od cieków wodnych, konieczne było wzmocnienie obwarowań za pomocą wału i nawodnionej fosy, mimo że początkowo zapewne wystarczyły miastu otaczające je mokradła. Początki zewnętrznych umocnień mogły być związane już z XIII-wiecznym, drewniano-ziemnym systemem obronnym, poprzedzającym fortyfikacje murowane¹⁶⁸.

Pas obrony zewnętrznej w postaci wału i fosy po raz pierwszy został wymieniony na początku XV w. Jednakże został określony jako „stary”, a więc mógł powstać dużo wcześniej¹⁶⁹. Wzmianka z 1345 r. wspomina o palisadzie, która tkwiąc w wale, mogła chronić nieumocnione murem odcinki obwodu¹⁷⁰. Pierwotnie wał znajdował się pomiędzy murem a fosą, chroniąc go przed bezpośrednim kontaktem z wodą. Średniowieczna fosa znajdowała się w odległości od 2 do 5 m od linii muru obronnego. Miała szerokość ok. 11–13 m i głębokość 1,3–1,5 m. Jej nabrzeże wzmocnione było drewnianymi palami w postaci palisady o szerokości 25–35 cm, ustabilizowanymi ceglami gotyckimi. Chronologia ani dokładna funkcja tego elementu nie są znane¹⁷¹. W kilku miejscach fosa przepływała pod murowanymi elementami obwarowań, które posiadały portale przelotowe w postaci ceglanych łęków.

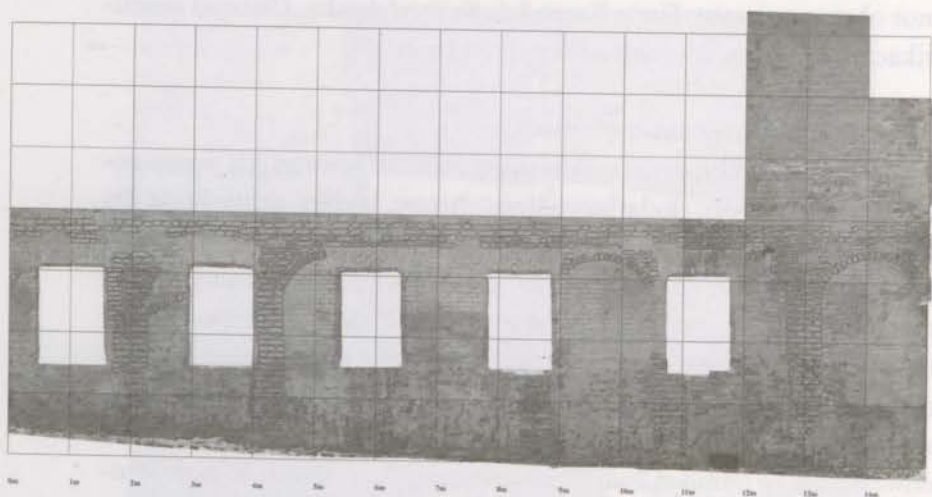
¹⁶⁷ Wróblewska 1954, s. 598.

¹⁶⁸ Widawski 1973, s. 66–67, 515; Bogdanowski 2002, s. 24.

¹⁶⁹ KDW, t. 5, nr 143, 144, 448.

¹⁷⁰ KDW, t. 2, nr 1241, 1242; Piwko 2000, s. 6–7.

¹⁷¹ Piwko 2000, s. 4–7.

46. Arkady szyi bramnej Furty Polskiej odkryte w północnej ścianie dawnej rezydencji jezuickiej – ortofotografia

Tak było w przypadku Bramy Polskiej¹⁷² i zachodniego muru zewnętrznego¹⁷³, lecz to rozwiązanie mogło znajdować się również pod szyjami bramnymi Bramy Głogowskiej i Furty Polskiej czy też pod północno-wschodnim odcinkiem zewnętrznych umocnień i w murze łączącym wzgórze zamkowe z miastem.

W związku z przebudową miejskich fortyfikacji na początku XVI w. zewnętrzna strefa obwarowań została rozszerzona, a fosę przesunięto o ok. 20 m od muru wewnętrznego¹⁷⁴. Działania te można wiązać z przywilejem z 1532 r., zezwalającym na uregulowanie dopływu wody do fosy – najprawdopodobniej już tej nowożytnej¹⁷⁵. Stara fosa została osuszona, a w jej miejscu powstał wolny teren odgraniczony od nowej fosy groblą w formie wału. Mogło to mieć związek z rozwojem sztuki obronnej i pojawieniem się artylerii, przed której ogniem miało zabezpieczać takie rozwiązanie¹⁷⁶. Nowa fosa, wielokrotnie określana

¹⁷² Romanow 2012, s. 243–245; Eysymontt 2013, s. 12–13.

¹⁷³ Lisiecki 2011, s. 8.

¹⁷⁴ Widawski 1973, ryc. 243.

¹⁷⁵ *Stan miasta*, s. 25.

¹⁷⁶ Wróblewska 1954, s. 594.

w źródłach pisanych jako „szeroka”, była nawodniona i miała od 25 do prawie 50 m szerokości. Dwie fosy chroniły najprawdopodobniej zamek, a jedna z nich być może otaczała go ze wszystkich stron – również od strony miasta. Ta bliższa była sucha, natomiast druga – wspólna z miastem – wypełniona wodą¹⁷⁷. W XVII w. obie zostały zaniebane i częściowo zarosły. W XVIII w. były już częściowo osuszone, szczególnie w okolicy zachodniego muru zewnętrznego i Furty Polskiej¹⁷⁸. Na początku XX w. pas obrony zewnętrznej zmieniono w promenadę, dzięki czemu jego większa część nie została zabudowana, a ślady po nim są widoczne do dziś¹⁷⁹.

5. Zamek królewski¹⁸⁰

Szczególnie istotnym elementem miejskich założeń obronnych były zamki. Znajdowały się w obrębie murów miasta, przylegały do nich bądź usytuowane były w pewnej odległości od nich. Bliskość zamku miała istotny wpływ na obronność zespołu miejskiego, od którego był on często niezależny i miał nadrzędny charakter w stosunku do założeń obronnych miasta, nie tylko z punktu widzenia militarnego. Zamki pełniły też funkcje administracyjne jako siedziby starostów, a wyróżnienie ich jako ważniejszych od ośrodka miejskiego miało wymiar symboliczny – wyższości władzy królewskiej. Wschowski zamek należał do grupy warowni związanych z miastem, przylegających od zewnątrz do jego murów obronnych i starszych niż murowane fortyfikacje ośrodka miejskiego. Został skonstruowany według zasad systemu wieżowego, w odmianie słupowej układu ośrodkowego¹⁸¹.

W literaturze przedmiotu powtarzano utarty pogląd, że zamek powstał na miejscu wczesnośredniowiecznego grodu pierścieniowatego o średnicy 80 m, znajdującego się na sztucznie usypanym wśród bagien wzgórzu, niedaleko szlaku handlowego zwanego drogą poznańską. Za jego istnieniem miał przemawiać graniczny charakter regionu

¹⁷⁷ *Kronika*, s. 1; *Opis budynków*, s. 1.

¹⁷⁸ LWW 1616–1620, s. 24; LWW 1628–1632, s. 29; *Opis budynków*, s. 1.

¹⁷⁹ Wróblewska 1954, s. 594.

¹⁸⁰ Podrozdział został szerzej opracowany w pracy licencjackiej autora: Drgas 2012.

¹⁸¹ Widawski 1973, s. 62–65; Bogdanowski 2002, s. 66–71.

oraz dokument z 1248 r. w nim wystawiony. Miał pełnić funkcje refugialne dla okolicznych osad¹⁸². Jego istnienie na wzgórzu zamkowym nie zostało potwierdzone przez badania archeologiczne. Obecność grodu musiałaby zostać poświadczona przez elementy zabudowań i konstrukcji, takich jak wały czy domostwa, a tych nie zarejestrowano. Jeżeli więc istniał, musiał znajdować się w innym miejscu¹⁸³.

Zamek starościński został wybudowany na wschód od miasta, już po lokacji Wschowy, ale jeszcze przed przyłączeniem jej przez Kazimierza Wielkiego do Polski. W śląskich dokumentach wschowska warownia była wzmiankowana kilkakrotnie w latach 30. XIV w., a w 1337 r. wymieniono ją wśród *castris ac fortalitiis*, co świadczy o tym, że już wtedy istniał tu zamek murowany¹⁸⁴. Zanim przyłączono Wschowę do Królestwa Polskiego był on własnością książęcą, natomiast od 1343 r. aż do II rozbioru Polski jako siedziba starostów należał bezpośrednio do dóbr królewskich – był zamkiem starościńskim, a więc królewskim. Wzgórze zamkowe powstało sztucznie, zostało usypane w trakcie budowy zamku, która miała miejsce w 1. poł. XIV w. Fundamenty murów obwodowych zalegają na głębokości ponad 5 m poniżej poziomu wzgórza zamkowego, a warstwy z jednolitym materiałem XIV-wiecznym, otaczające wzgórze, zaległy tu w czasie budowy murów. Za takim datowaniem przemawia również podobieństwo muru obwodowego zamku do najstarszego odcinka muru miejskiego.

Najstarszymi elementami zamku były najprawdopodobniej mur obwodowy oraz wieża mieszkalna – typowa dla śląskich rezydencji w średniowieczu¹⁸⁵. Wzgórze zamkowe otaczał wał i początkowo jedna, a od XVI w. dwie fosy. Pierwsza, otaczająca całe wzgórze, od strony miasta była sucha, natomiast druga – wspólna z miejskim obwodem

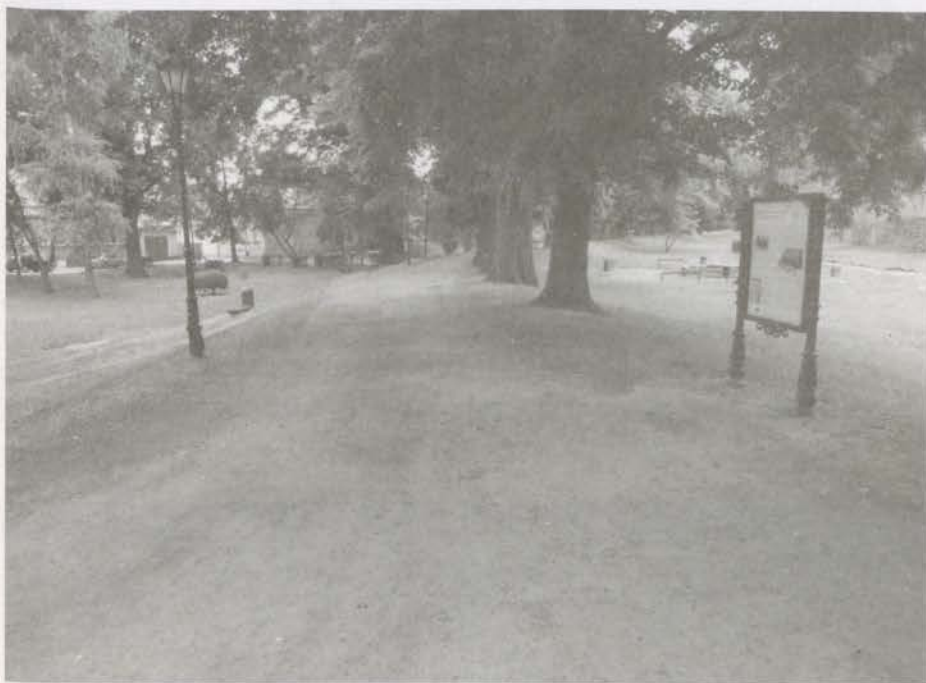
¹⁸² Wróblewska 1954, s. 584; 1970, s. 443.

¹⁸³ Wróbel, Wyrwińska 2002, s. 36.

¹⁸⁴ Grünhagen, Markgraf 1881, s. 139–153; KDW, t. 2, nr 1166; Chorowska 2003, s. 27.

¹⁸⁵ Istnieje hipoteza, że jako pierwszy miał powstać prostokątny dom wieżowy o wymiarach ok. 10 × 15 m z narożnym, północno-zachodnim aneksem, który po połączeniu z powstałym później (być może dopiero w czasach Kazimierza Wielkiego) murem obwodowym zamku utworzył kwadratowy budynek w południowo-wschodnim narożniku założenia (Olszacki, Róžański 2017, s. 1012–1015). Wymaga ona jednak dalszych badań archeologiczno-architektonicznych w obrębie wzgórza zamkowego.

obronnym – nawodniona. Pierwotnie jednak woda mogła być doprowadzana do obu fos. Zespół zamkowy był połączony z murami miejskimi, jednak militarnie był samodzielny, a więc w razie zdobycia miasta zamek bronił się dalej. Mur obwodowy tworzył czworobok o wymiarach 34×34 m, nieco poszerzony od północnego wschodu, jego narożniki tworzyły kąty rozwarte. Mur obwodowy wykonany był z obrobionych i nieobrobionych kamieni eratycznych i miał grubość ok. 2 m, a jego fundamenty zalegały na głębokości co najmniej 5 m. Od strony zachodniej znajdował się przejazd bramny w formie nieobudowanego otworu. Z niego prowadził most do bramy wprowadzającej do miasta, mającej najprawdopodobniej formę murowanego budynku, być może z wieżą lub basteją. Od wschodniej strony założenia znajdowała się dodatkowa furtka, prowadząca na wał.

47. Ślady po pasie obrony zewnętrznej: pośrodku droga biegnąca w linii wału, po prawej i lewej zagłębienia po fosach – ul. ks. Rogalińskiego

W obrębie zespołu zamkowego znajdowały się dwa murowane budynki. Główny budynek zamkowy był zlokalizowany w południowo-wschodniej części założenia. Wybudowany został na planie kwadratu o wymiarach ok. 15 × 15 m. Mógł mieć formę wieży mieszkalnej. Był podpiwniczony. Nad piwnicami znajdowały się dwie kondygnacje naziemne – na pierwszej mieściła się kuchnia, a na drugiej izba mieszkalna. Drugi budynek umiejscowiony był w północno-zachodniej części zespołu zamkowego. Miał wymiary 8,5 × 11,5 m i był całkowicie podpiwniczony. Jego ściany – północna i zachodnia, opierały się na murze obwodowym, natomiast południowa i wschodnia na ścianach kolebkowo sklepionej piwnicy. Na rycinie Friedricha Bernharda Wenera budynek ma wygląd gotycki, a wewnątrz niego, na naziemnej kondygnacji, zachowały się gotyckie, ostrołukowe wnęki. Według ilustracji na parterze znajdowała się izba, natomiast na wyższej kondygnacji kancelaria i komnata. Na wspomnianym sztychu widoczna jest też ośmioboczna wieża, której fundamenty, o blisko 3-metrowej szerokości, zamknięte w kwadratowym narysie 5,5 × 5,5 m, zostały odkryte w wyniku badań archeologicznych mniej więcej pośrodku całego założenia. Na planie miasta z przełomu XVIII i XIX w. nie została ona zaznaczona. Prawdopodobnie do tego czasu została już rozebrana. Według ilustracji, w południowo-zachodnim narożniku dziedzińca zamkowego usytuowane było założenie drewniane, wzdłuż którego prowadził ganek do budynku głównego. Jest ono widoczne na planie miasta. W tym miejscu odkryto również niewielką piwniczkę. Fundamenty zabudowań zamkowych zostały wykonane z kamienia, natomiast ich mury z cegły gotyckiej.

48. Wzgórze zamkowe na źródłach przedstawionych w rozdziale IV

49. Północno-zachodni narożnik zamku z zachowaną przyporą i fragmentami muru obwodowego oraz odbudowany budynek, wzorowany na styl gotycki

W wyniku II rozbioru Polski Wschowa została przyłączona do Prus. Pod rządami pruskimi zamek uległ znaczącym przekształceniom. Istniejące budynki zostały zburzone i na ich miejscu postawiono nowe, już w nieco innym układzie i o innych wymiarach. Od tego momentu aż do 1945 r. założenie to pełniło funkcję więzienia. Po wojnie przez kilkadziesiąt lat istniały tu zakłady dziewiarskie, od połowy 2000 r. jest to własność prywatna, która przekształcona została na hotel i restaurację¹⁸⁶.

¹⁸⁶ Wróbel, Wyrwińska 2002, s. 33–42; Wyrwińska 2011, s. 3–5.

PODSUMOWANIE

Wschowa, mimo iż była w średniowieczu niewielkim miastem, stanowiła jeden z najważniejszych ośrodków na pograniczu Śląska i Wielkopolski, tak pod panowaniem książąt śląskich, jak również po przyłączeniu tych ziem do Królestwa Polskiego. Początkowo jako przygraniczna warownia pełniła rolę strażniczą na szlaku handlowym, zwanym arterią poznańsko-głogowską, później – podniesiona do rangi miasta królewskiego – stała się stolicą jednostki administracyjnej, siedzibą starostwa oraz bardzo ważnym punktem obrony zachodnich granic królestwa, a funkcje te pełniła aż do końca istnienia I Rzeczypospolitej.

Przy zakładaniu miasta położono nacisk na funkcje obronne, czemu sprzyjało położenie wśród bagien i kolisty zarys jego granic. Najwcześniejszym elementem fortyfikacji miał być gród, wzmiankowany w 1248 r., którego położenie nie jest znane. Dotychczas twierdzono, iż był zlokalizowany w miejscu zamku, co jednak nie znalazło potwierdzenia w badaniach archeologicznych na tym terenie. Początkowo miasto mogło być otoczone obwarowaniami drewniano-ziemnymi, które najpewniej już pod koniec XIII lub na początku XIV w. zaczęto zastępować mурowanymi. W tym czasie prawdopodobnie powstała pierwsza fosa.

Najstarszy odcinek muru powstał jeszcze pod panowaniem książąt śląskich, a wybudowano go na najbardziej dostępnej pod względem ukształtowania terenu części północno-wschodniej obwodu. Wtedy najpewniej wzniesiono również mur obwodowy zamku i wieżę mieszkalną w jego obrębie. W tym okresie musiały także funkcjonować bramy miejskie, najpewniej drewniane. Za sprawą polityki Kazimierza Wielkiego w 2. poł. XIV w. ufortyfikowano odcinek północny i fragment odcinka zachodniego w okolicy zamku, zaś od północy i południa postawiono

prawdopodobnie murowane bramy miejskie. Zamknięcie pierścienia murów musiało nastąpić w 1. poł. XV w., kiedy to zbudowano obwarowania na otoczonych mokradłami odcinkach – południowo-zachodnim, południowym i południowo-wschodnim. Bardzo prawdopodobne jest, że do tego czasu funkcjonowały tam umocnienia drewniane w postaci palisady. Przełomowa dla wschowskich założeń obronnych była 2. poł. XV w., kiedy to od północnego wschodu i od strony zachodniej dobudowany został mur zewnętrzny, który stanął na linii wału, a pod nim najprawdopodobniej przepuszczono wody fosy. Ostatnia rozbudowa systemu obronnego Wschowy nastąpiła już w okresie nowożytnym – w 1. poł. XVI w. Powstała wtedy, bądź została rozbudowana, Furta Polska w północno-zachodniej części miasta. Na wschód przesunięty został przejazd Bramy Polskiej, a do wszystkich bram dobudowano szyje – w dwóch przypadkach zakończone urządzeniami obronnymi w postaci barbakanu lub bastei. Wykopana została też druga fosa, odsunięta od pasa murów, a starą być może osuszono, tworząc między nimi groblę w postaci wału ziemnego.

Murowane obwarowania świadczyły o wysokiej pozycji miast, gdyż początkowo budowano je tylko w tych największych lub w stolicach jednostek administracyjnych oraz w ważnych ośrodkach handlowych. O utrzymanie w gotowości założeń obronnych Wschowy zabiegali nie tylko jej mieszkańcy, ale przede wszystkim władcy, nadając miastu wiele przywilejów, związanych z naprawą i przebudową miejskich obwarowań. Były one rozbudowywane zgodnie z postępującymi i udoskonalanymi z biegiem czasu wzorcami architektury i sztuki obronnej przez całe późne średniowiecze aż po wczesną nowożytność. Rozwój wschowskich umocnień zatrzymał się w 1. poł. XVI w., tylko częściowo wkraczając w okres „twierdz klasycznych” i czerpiąc z niego nieliczne elementy systemu bastejowego. Było to najprawdopodobniej spowodowane sytuacją polityczną i skupieniem obrony na wschodnich granicach Rzeczypospolitej oraz rozbudową miasta za murami. W XVII w. założenia obronne nie spełniały już roli militarnej, a niektóre obiekty zmieniły swoje przeznaczenie, osłabiając potencjał obronny miasta. Wśród nich można wymienić zamek, pełniący już tylko funkcje

administracyjne, rezydencję jezuicką, która powstała w międzymurzu w zachodniej części miasta, zabudowania dawnej Bramy Polskiej, w których znajdowały się łaźnie, domy mieszczańskie, a w końcu kościół ewangelicki Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi).

Jak już zaznaczono, Wschowa była w średniowieczu miastem o stosunkowo niewielkiej powierzchni. Nie chronił jej tak znakomity i rozbudowany system obronny jak Wrocławia, Poznania czy Krakowa. Natomiast ślady założeń obronnych, świadczące o znaczeniu miasta dla obrony zachodnich ziem Królestwa Polskiego, są wyraźnie widoczne w krajobrazie współczesnej Wschowy. Ten ośrodek miejski w znacznym stopniu ominęła akcja porządkowania miast na początku XIX w., w wyniku której na terenie zaboru pruskiego rozebrano wiele średniowiecznych zabytków architektury obronnej, kojarzących się z polskością i z dawną władzą królewską. Zabudowania na wzgórzu zamkowym we Wschowie zostały zrównane z ziemią i w tym miejscu postawiono gmach mieszczący więzienie. Rozebrane zostały bramy miejskie, z których zachowała się jedynie nadbudowana basteja Bramy Polskiej – zaadaptowana na dzwonnice kościoła ewangelickiego. Mury obronne nie były planowo rozbierane. Część z nich wtopiła się w zabudowę miejską lub z biegiem czasu została zdemontowana. Zachowały się w różnym stanie odcinki muru o łącznej długości ok. 350 m. Staraniem władz samorządowych na przełomie lat 80. i 90. znaczny fragment obwodu obronnego został całkowicie zrekonstruowany bądź nadbudowany nową cegłą, co z jednej strony dodało uroku terenom staromiejskim, z drugiej jednak uniemożliwiło prowadzenie jakichkolwiek badań architektonicznych na tych fragmentach muru. Dobrze widoczne są pozostałości dawnego pasa obrony zewnętrznej. Obszar ten nie został zabudowany, a na początku XX w. urządzono w tym miejscu promenadę. Dziś znajdują się tu parki i ogródki, a w rzeźbie terenu nadal zarysowują się ślady dawnego wału i fos. Na początku tego stulecia z inicjatywy właściciela – osoby prywatnej, nastąpiła przebudowa dawnego zamku na restaurację i hotel, która miała na celu przywrócenie temu miejscu średniowiecznego charakteru. Podczas adaptacji budynku dawnej rezydencji jezuickiej na siedzibę muzeum

i biblioteki w jej ścianie zachodniej zachowano ślady dawnego muru zewnętrznego z blankami i strzelnicami.

Pomimo kilku wnikliwych opracowań dotyczących wschowskiego systemu obronnego stan wiedzy o nim pozostawał niezadowolający, ponieważ prace te skupiały się na przekazach pisanych i nie najlepiej zachowanych na powierzchni ziemi reliktach obwarowań. Ich autorzy nie mieli dostępu do źródeł archeologicznych, gdyż wcześniej nie prowadzono prac wykopaliskowych w obrębie umocnień miejskich. Bez nich niemożliwa była weryfikacja wielu postawionych hipotez i wysunięcie wiarygodnych wniosków. Także dziś, po 25 latach od rozpoczęcia pierwszych badań archeologicznych na terenie dawnych założeń obronnych Wschowy, wiele aspektów wciąż pozostaje niejasnych. Nie wiemy nic o północno-wschodnim odcinku muru zewnętrznego. Również południowa część obwodu obronnego (wraz z Bramą Głogowską) nie została zbadana przez archeologów. Prace wykopaliskowe przy wewnętrznej stronie muru mogłyby zweryfikować tezę o istnieniu obwarowań drewniano-ziemnych przed budową umocnień murowanych. Nadal nieznanym jest pierwotny kształt Bramy Polskiej. Nie wiadomo, gdzie przebiegała pierwotna linia przejazdu bramnego ani jaką funkcję pełniło czworoboczne założenie, którego relikty znajdują się w ścianach kościoła Żłóbka Chrystusa. Istotne dla poszerzenia stanu badań byłoby również potwierdzenie istnienia i ustalenie lokalizacji grodu wschowskiego, wzmiankowanego w źródłach pisanych, a niepopartego źródłami archeologicznymi. Problemy te rozstrzygnąć mogą jedynie szerszej zakrojone badania wykopaliskowe i architektoniczne w obrębie miasta.

OBJAŚNIENIA SKRÓTÓW

KDW – Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski

Kronika – Kronika klasztoru Braci Mniejszych Obserwantów czyli Bernardynów we Wschowie

LWW – Lustracja Województw Wielkopolskich

Opis budynków – *Opis budynków publicznych y folwarcznych miasta J.K.Mci. starey Wschowy* [w:] *Stan Miasta J.K.Mci. Wschowy Pod Słodkim Panowaniem Najjasniejszego Stanisława Augusta Krola Miłościwego...*

Stan miasta – *Stan Miasta J.K.Mci. Wschowy Pod Słodkim Panowaniem Najjasniejszego Stanisława Augusta Krola Miłościwego...*

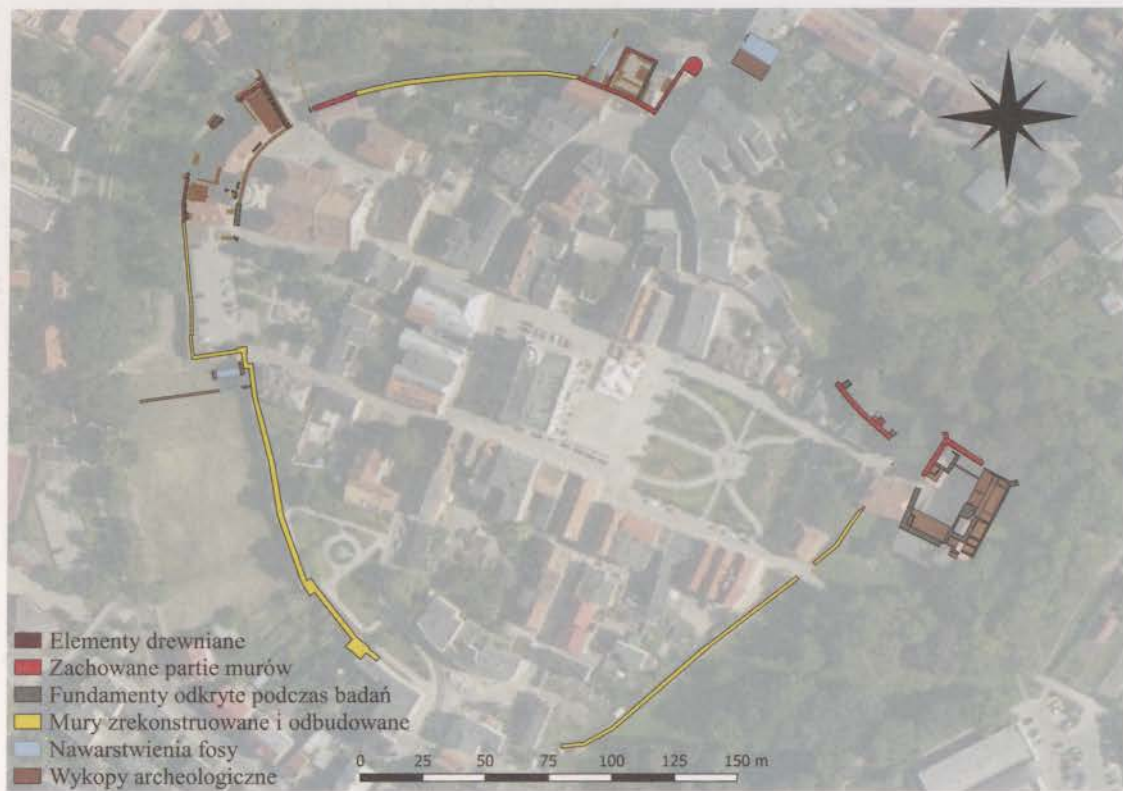
SG – Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich

Studium – *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Wschowa 2013*

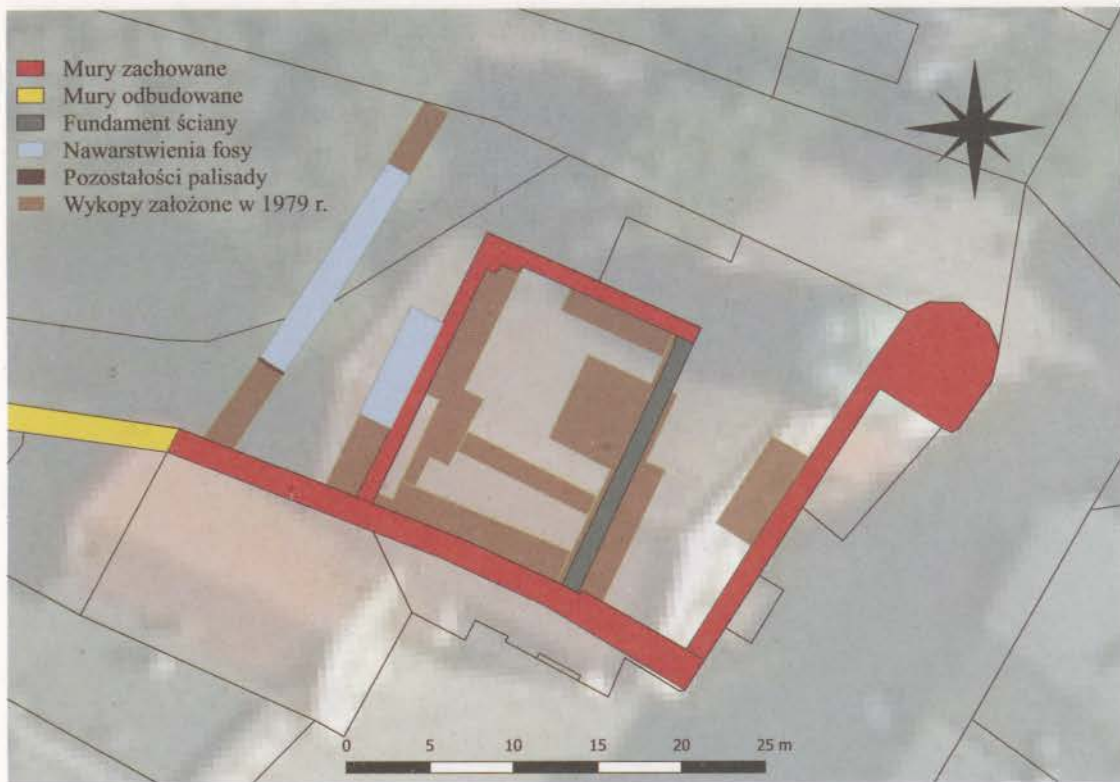
ILUSTRACJE

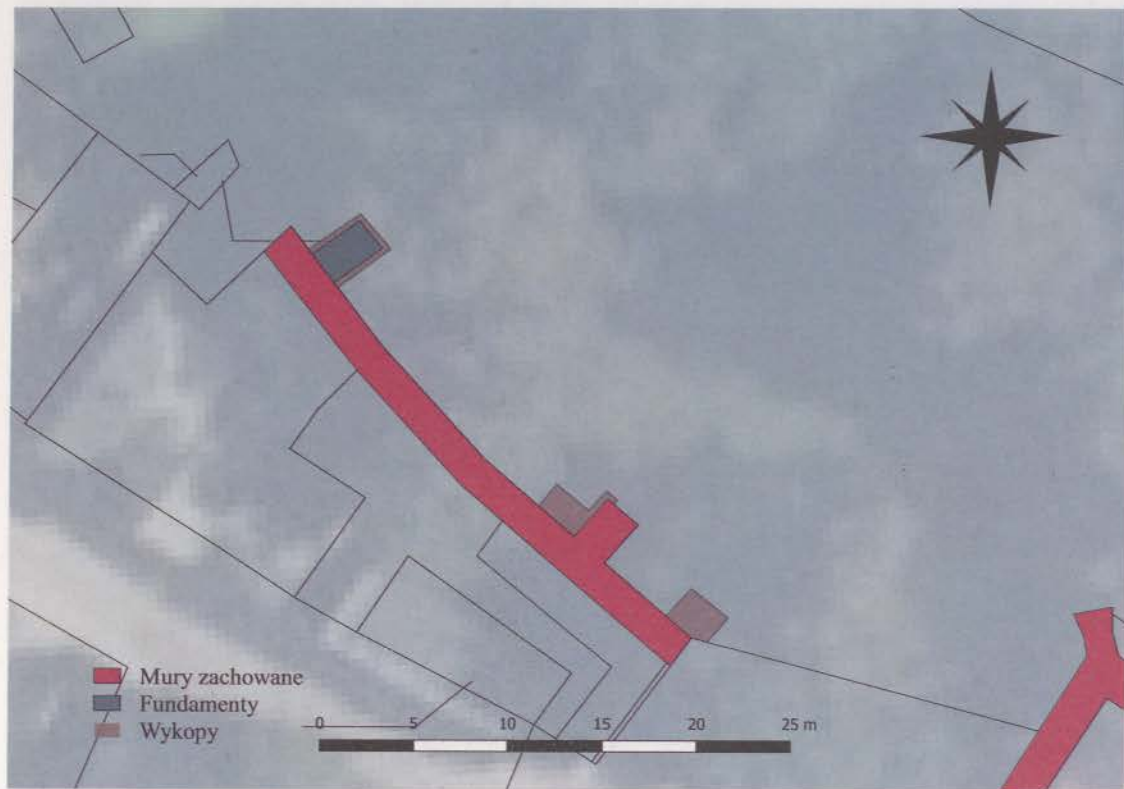
1. Stan zachowania substancji murowanej

2. Badania archeologiczne związane z założeniami obronnymi na terenie Wschowy

3. Badania na obszarze kościoła ewangelickiego Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi)

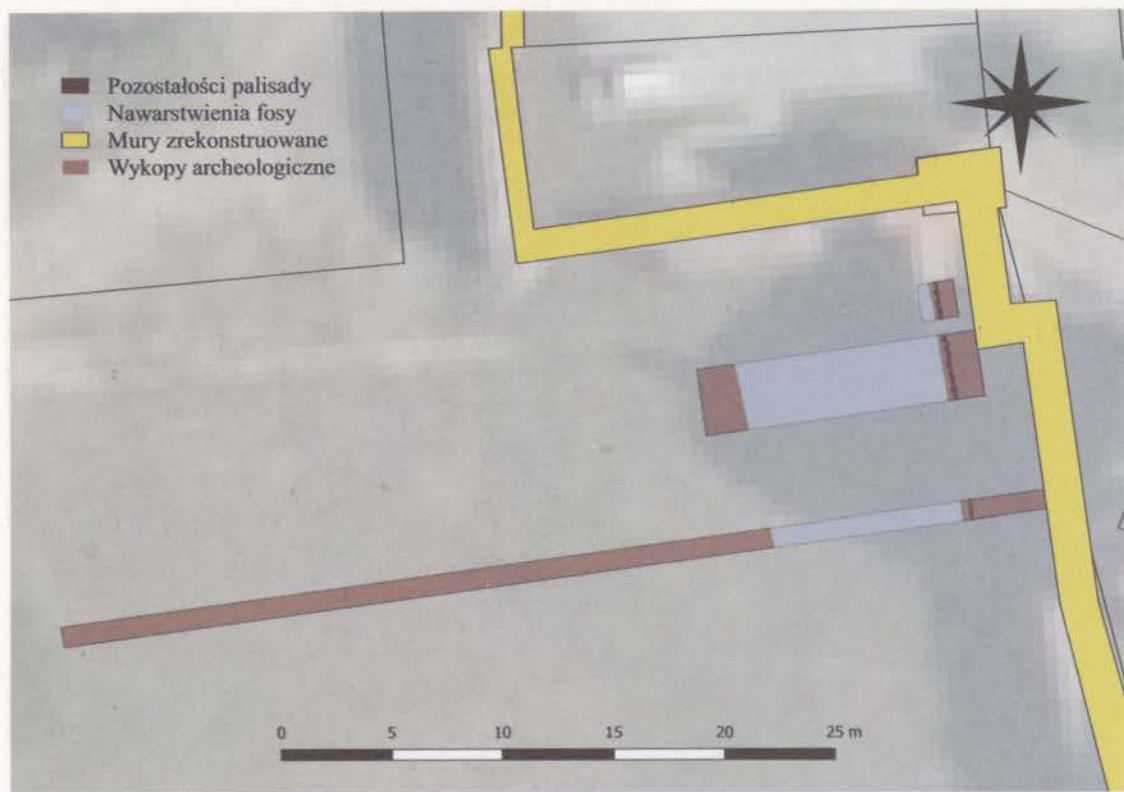
4. Badania przy zachowanym, najstarszym odcinku muru obronnego

5. Badania archeologiczne w obrębie dawnej rezydencji jezuickiej

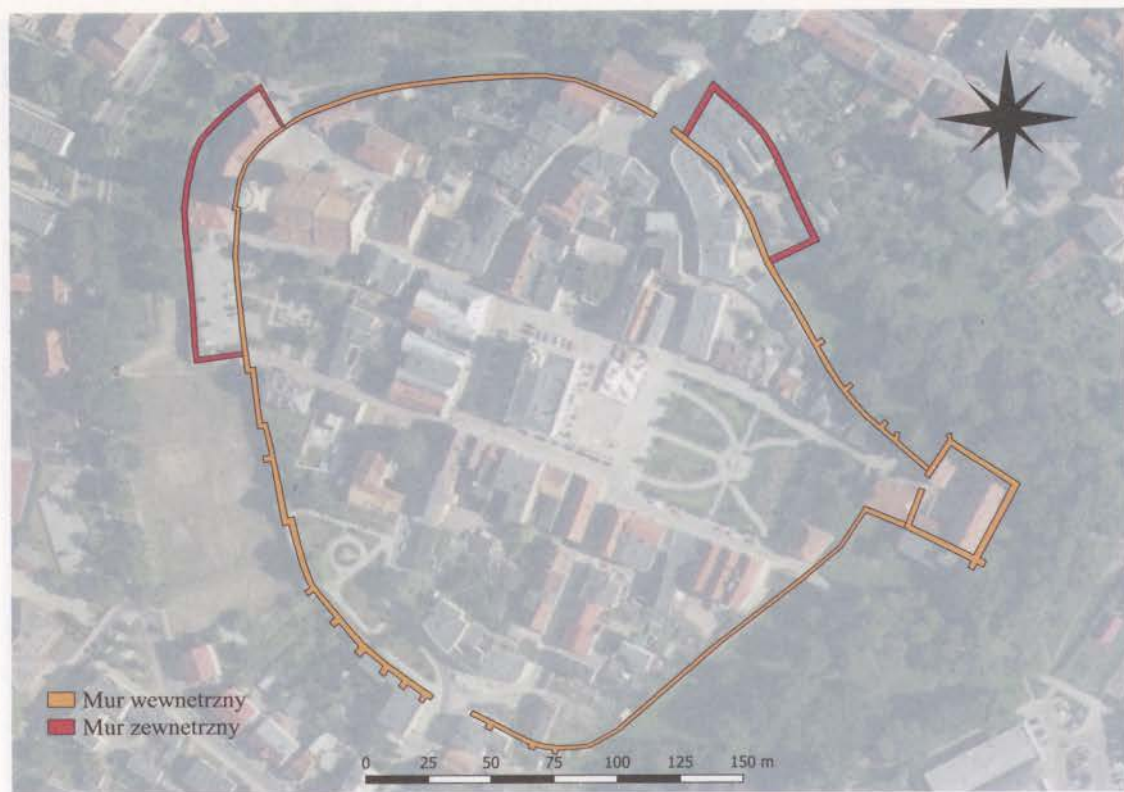
6. Badania ratownicze przy ul. Boh. Westerplatte

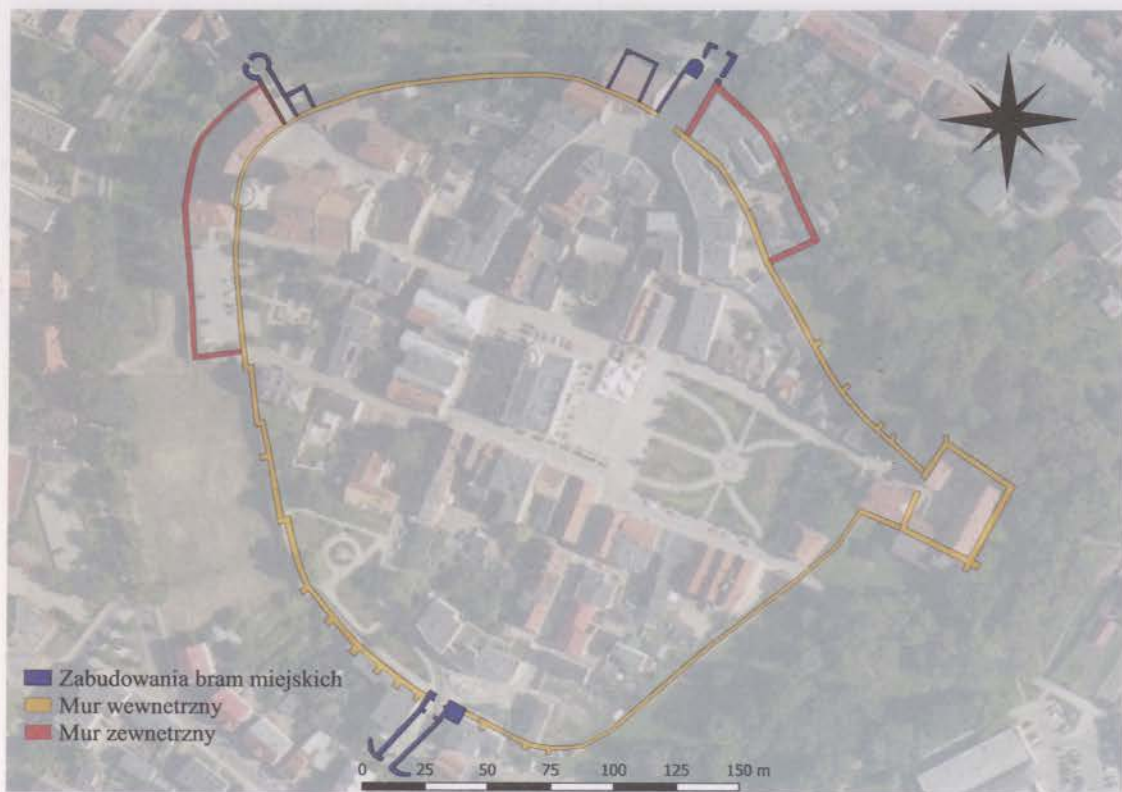
7. Badania fosy miejskiej w rejonie placu Farnego

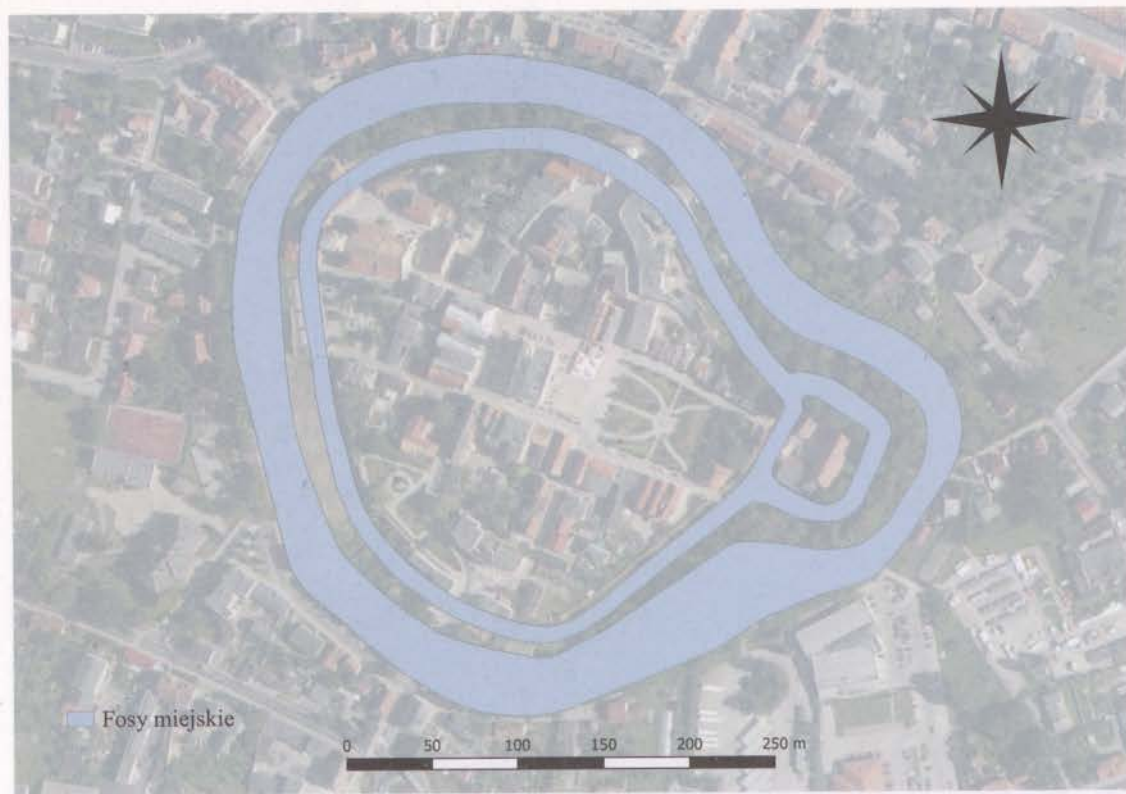
8. Badania archeologiczne na terenie wzgórza zamkowego

9. Rekonstrukcja przebiegu murów obronnych

10. Rekonstrukcja zabudowań przejazdów bramnych

11. Rekonstrukcja kształtu i przebiegu fos miejskich

12. Rekonstrukcja zabudowań wzgórza zamkowego

13. Datowanie poszczególnych odcinków systemu obronnego Wschowy

SPIS ILUSTRACJI

ILUSTRACJE W TEKŚCIE

1. Herb Wschowy (Baliński, Lipiński 1843, s. 129) • s. 18
2. Fragment planu sytuacyjno-pomiarowego miasta z 1783 r. (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór kartograficzny, sygn. 175–6) • s. 27
3. Fragment planu Wschowy z 1794 r. (Münch 1946, tabl. 63) • s. 28
4. Panorama Wschowy F. B. Wenera z 1742 r. (Muzeum Ziemi Wschowskiej, nr inw. MZW/S/167) • s. 30
5. Panorama miasta z 1. poł. XVIII w. znajdująca się na ścianie w kościele farnym we Wschowie (fot. M. Małkus) • s. 31
6. Poczłówka z panoramą miasta *Fraustadt anno 1493* (www.fotopolska.eu) • s. 31
7. Panorama Wschowy, autor nieznaný, ok. 1790 r. (zb. Muzeum Okręgowego w Lesznie, nr inw. ML 79) • s. 32
8. Szkic Bramy Głógowskiej według stanu z 1801 r. (Grosmann 1924, s. 14) • s. 33
9. Szkic pozostałości Bramy Polskiej z 1822 r. (Grosmann 1924, s. 18) • s. 34
10. Fragment muru w północno-wschodniej części obwodu (fot. J. Drgas) • s. 36
11. Północny mur obwodowy zamku (fot. J. Drgas) • s. 38
12. Zagłębienia terenowe po dawnych fosach i wyniesienie – ślad po grobli przy ul. ks. Rogalińskiego (fot. J. Drgas) • s. 38
13. Łęk w murze środkowym odkryty w kościele Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi; fot. M. Wiczorkowski) • s. 43
14. Widok na budynek kościoła Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi) od strony zachodniej z zaznaczonymi śladami i ideową rekonstrukcją domniemanej kapniery (Romanow 2012, s. 251) • s. 45
15. Wstępna rekonstrukcja przekształceń Bramy Polskiej w kościół ewangelicki Żłóbka Chrystusa (Eysymontt 2013, s. 28) • s. 46
16. Pozostałości przypory odkryte w sondażu 2. (Karolczak 1988) • s. 49
17. Ortofotografia fragmentu muru obronnego i zachowanych w nim relikłów przypory (wyk. J. Drgas) • s. 50
18. Rzut pozostałości przypory odkrytej w sondażu 3. (Karolczak 1988) • s. 53
19. Konstrukcja kamienno-ceglana odkryta w wykopie IV (fot. L. Lisiecki) • s. 54
20. Mur wewnętrzny – rzut z góry (wyk. M. Gembicki) • s. 55
21. Profil wsłodni fundamentu muru zewnęłtrznego – ortofotografia (wyk. M. Gembicki) • s. 58

22. Profil wykopu I (Piwko 2000, rys. 3) • s. 59
23. Profil wykopu II (Piwko 2000, rys. 4) • s. 62
24. Wykop X – narożnik południowo-zachodni murów obwodowych zamku (fot. M. Wróbel) • s. 63
25. Fragment fundamentu muru obwodowego zamku odkryty w wykopie pod przyporę (Wyrwińska 2011, ryc. 6) • s. 65
26. Wykop X – zachodni fundament budynku głównego i negatyw południowego muru obwodowego (fot. M. Wróbel) • s. 66
27. Relikty jednej z przypór odcinka północno-wschodniego muru miejskiego odkryte w wykopie archeologicznym w 1988 r. (fot. Z. Karolczak) • s. 70
- 28–29. Przypory odcinka północno-wschodniego muru miejskiego (fot. J. Drgas) • s. 71
30. Fragment najstarszego, północno-wschodniego odcinka muru. W dolnej części widoczna odsadzka kamienna, powyżej warstwy wyrównawcze i otwory po maczulcach, a w części ceglanej, układanej w wążku wendyjskim liczne zendrówki (fot. J. Drgas) • s. 72
31. Pozostałości ukośnej skarpy odcinka północno-wschodniego muru miejskiego (fot. J. Drgas) • s. 74
32. Fragment muru obronnego w części północnej obwodu • s. 75
33. Pozostałości muru obronnego w południowo-wschodniej części obwodu (fot. Z. Karolczak) • s. 76
34. Fundament muru obronnego odkryty pod wschodnią ścianą rezydencji jezuickiej (fot. Ł. Lisiecki) • s. 77
35. Fragment krenelażu zachowany w ścianie północnej kościoła ewangelickiego Żłóbka Chrystusa (fot. M. Wiczorkowski) • s. 78
36. Fragment muru zewnętrznego ze śladami domurowań odkryty na dziedzińcu dawnej rezydencji jezuickiej (fot. Ł. Lisiecki) • s. 79
37. Zewnętrzny mur obronny z fragmentami krenelażu stanowiący zachodnią ścianę południowego skrzydła rezydencji jezuickiej (fot. Ł. Lisiecki) • s. 79
38. Zamurowane okienka strzelnicze w ścianie zachodniej północnego skrzydła rezydencji jezuickiej – ortofotografia (wyk. M. Gembicki) • s. 80
39. Zrekonstruowany odcinek muru obronnego od strony zachodniej obwodu (fot. J. Drgas) • s. 83
40. Fundament domniemanej baszty, odkryty przy dawnej rezydencji jezuickiej – rzut z góry (wyk. M. Gembicki) • s. 84
41. Widok na kościół ewangelicki Żłóbka Chrystusa od strony północno-zachodniej z widocznymi pozostałościami bartyzany oraz z zaznaczoną wysokością średnio-wiecznego założenia (oprac. R. Eysymontt) • s. 86
42. Brama Polska na źródłach przedstawionych w rozdziale IV • s. 87

43. Kościół parafialny we Wschowie z 68-metrową wieżą, pochodzącą z XVI w. (fot. J. Drgas) • s. 88
44. Brama Głogowska na źródłach przedstawionych w rozdziale IV • s. 90
45. Konstrukcja ceglana stanowiąca prawdopodobnie fundament budynku Furty Polskiej (fot. Ł. Lisiecki) • s. 92
46. Arkady szyi bramnej Furty Polskiej odkryte w północnej ścianie dawnej rezydencji jezuickiej – ortofotografia (wyk. M. Gembicki, R. Marek) • s. 94
47. Ślady po pasie obrony zewnętrznej: pośrodku droga biegnąca w linii wału, po prawej i lewej zagłębienia po fosach – ul. ks. Rogalińskiego (fot. J. Drgas) • s. 97
48. Wzgórze zamkowe na źródłach przedstawionych w rozdziale IV • s. 98
49. Północno-zachodni narożnik zamku z zachowaną przyporą i fragmentami muru obwodowego oraz odbudowany budynek, wzorowany na styl gotycki (fot. J. Drgas) • s. 99

Wzgórze zamkowe, 1917 (zb. Z. Wiśniewski) • s. 20

Fragment najstarszego, północno-wschodniego odcinka muru (fot. J. Drgas) • s. 40

Stare miasto we Wschowie – fotografia lotnicza, 1999 (fot. W. Stępień; zb. archiwum Oddziału Terenowego Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Trzebinach) • s. 100

ILUSTRACJE BARWNE

1. Stan zachowania substancji murowanej (oprac. J. Drgas) • s. 107
2. Badania archeologiczne związane z założeniami obronnymi na terenie Wschowy (oprac. J. Drgas) • s. 108
3. Badania na obszarze kościoła ewangelickiego Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi) (oprac. J. Drgas) • s. 109
4. Badania przy zachowanym, najstarszym odcinku muru obronnego (oprac. J. Drgas) • s. 110
5. Badania archeologiczne w obrębie dawnej rezydencji jezuickiej (oprac. J. Drgas) • s. 111
6. Badania ratownicze przy ul. Boh. Westerplatte (oprac. J. Drgas) • s. 112
7. Badania fosy miejskiej w rejonie placu Farnego (oprac. J. Drgas) • s. 113
8. Badania archeologiczne na terenie wzgórza zamkowego (oprac. J. Drgas) • s. 114
9. Rekonstrukcja przebiegu murów obronnych (oprac. J. Drgas) • s. 115
10. Rekonstrukcja zabudowań przejazdów bramnych (oprac. J. Drgas) • s. 116
11. Rekonstrukcja kształtu i przebiegu fos miejskich (oprac. J. Drgas) • s. 117
12. Rekonstrukcja zabudowań wzgórza zamkowego (oprac. J. Drgas) • s. 118
13. Datowanie poszczególnych odcinków systemu obronnego Wschowy (oprac. J. Drgas) • s. 119

BIBLIOGRAFIA

- [B.A.] – Badania nad osadnictwem woj. leszczyńskiego w ramach tematu I.1.2 planu problemu MR III.5 oraz weryfikacja stanowisk kultury hamburskiej. Obszar 65–22, Wrocław 1980 (maszynopis).
- Andrzejewski T., Szukielowicz Z., *Mury obronne Koźuchowa*, Koźuchów 2008.
- Baliński M., Lipiński T., *Starożytna Polska, pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*, t. 1, Warszawa 1843.
- Baliński M., Lipiński T., *Starożytna Polska, pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*, t. 1, wyd. 2, Warszawa 1885.
- Bielski J., *Kronika polska Marcina Bielskiego nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego wydana*, Kraków 1597.
- Bogdanowski J., *Architektura obronna w krajobrazie Polski: od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa-Kraków 2002.
- Burdukiewicz J. M., *Osadnictwo ze starszej i środkowej epoki kamienia na tle zmian środowiskowych w Dolinie Kopanicy [w:] In memoriam Valdemari Chmielewski. Księga poświęcona pamięci Profesora Waldemara Chmielewskiego*, Warszawa 2006, s. 165–179.
- Caputa H., *Zarys historyczny murów obronnych miasta Namysłowa*, Namysłów 2006.
- Chorowska M., *Rezydencje średniowieczne na Śląsku: zamki, pałace, wieże mieszkalne*, Wrocław 2003.
- Długosz J., *Historiae Polonicae libri XII*, t. 3, wyd. A. Przedziecki, Kraków 1876.
- Drgas J., *Zamek królewski we Wschowie w świetle badań archeologicznych i historycznych*, Poznań 2012 (praca licencjacka napisana pod kierunkiem dr. Artura Różańskiego w IP UAM w Poznaniu).
- Drgas J., *Rekonstrukcja nieistniejących już obiektów architektury na przykładzie zamku królewskiego we Wschowie [w:] Zielonogórskie spotkania źródłoznawcze*, t. 1, pod red. M. Dalidowicza, J. Dudka, A. Górskiego, Zielona Góra 2015, s. 312–324.
- Eysymontt J., *Studium historyczno-architektoniczne zespołu poewangelickiego we Wschowie*, Wrocław 1977 (maszynopis).
- Eysymontt R., *Przekształcenia architektoniczne budynku kolegium jezuickiego we Wschowie od XV do XIX w.*, Leszno 2011 (maszynopis).

- Eysymontt R., *Wstępne wyniki badań architektonicznych kościoła imienia Żłobka Chrystusowego we Wschowie* [w:] *Sprawozdanie z wykonania badań geofizycznych, dokumentacji cyfrowej odkrytych reliktyw oraz wstępnych badań architektonicznych, w ramach realizowanego projektu „Wschowa – dokumentacja cyfrowa i badania geofizyczne”. Lokalizacja – Wschowa dawny kościół ewangelicki „Żłóbek Chrystusa”, dostępne w internecie: <<http://muzeum.wschowa.pl/projekty/>> [strona internetowa Muzeum Ziemi Wschowskiej we Wschowie, dostęp: 16.06.2014].*
- Gąsiorowski E., *Średniowieczne obwarowania Torunia*, Toruń 2007.
- Ginalski J., Łopatkiewicz P., *Mury obronne Krosna od XIV do XVIII wieku*, Krosno 1994.
- Gloger Z., *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Kraków 1903.
- Górczak Z., *Najstarsze lokacje miejskie w Wielkopolsce (do 1314 r.)*, Poznań 2002.
- Grosmann W., *Die Befestigungswerke der Stadt Fraustadt*, „Heimat-Kalender für den Kreis Fraustadt” 1924, s. 50–66.
- Grünhagen C., Markgraf H., *Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, t. 1, Leipzig 1881.
- Guerquin B., *Próba ustalenia kierunków w studiach nad średniowiecznymi fortyfikacjami miejskimi w Polsce*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 6/1961, z. 1, s. 81–84.
- Hensel W., Kurnatowska Z., Łosińska A., *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 7, Poznań 1995.
- Jurkiewicz J., *Miejskie mury obronne w Stargardzie*, Stargard Szczeciński 2010.
- Karolczak Z., *Sprawozdanie z badań: Wschowa – Al. Dzierżyńskiego (mury miejskie)*, Poznań 1988 (maszynopis).
- Keyser E., *Deutsches Städtebuch*, t. 1, Stuttgart-Berlin 1939.
- Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski*, dostępne w internecie: <<http://www.wbc.poznan.pl>> [Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa, dostęp: 16.06.2014].
- Kohte J., *Die Landkreise des Regierungbezirks Posen*, Berlin 1895.
- Kondracki J., *Geografia regionalna Polski*, Warszawa 2000.
- Korcz W. (red.), *Wschowa. Miasto i powiat*, Zielona Góra 1973 (Zeszyty Lubuskie 13).
- Kowalski S., *Mury obronne Zielonej Góry*, Zielona Góra 2002.
- Kronika klasztoru Braci Mniejszych Obserwantów czyli Bernardynów we Wschowie (1455–1808). Maszynopis tłumaczenia o. Piusa Turbańskiego OFM*, Wschowa 1971.

- Lisiecki Ł., Wyniki dotychczasowych badań archeologiczno-architektonicznych przeprowadzonych w zborze ewangelickim we Wschowie w latach 2004–2005, Leszno 2005 (maszynopis).
- Lisiecki Ł., Wyniki badań archeologicznych na terenie byłego kolegium jezuickiego w miejscowości Wschowa [w:] Wyniki badań architektonicznych oraz archeologicznych przeprowadzonych na terenie budynku dawnego Kolegium Jezuickiego i jego otoczeniu we Wschowie, Pl. Farny 3, Leszno 2011, s. 4–13 (maszynopis).
- Lauterbach S. F., *Fraustädtisches Zion*, Leipzig 1711.
- Lukas E., *Średniowieczne mury miejskie na Pomorzu Zachodnim*, Poznań 1975.
- Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1616–1620*, cz. 1, pod red. Z. Górskiego, R. Kabacińskiego, J. Pakulskiego, Wrocław 1994.
- Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich: 1628–1632*, cz. 1 [w:] *Województwa: poznańskie i kaliskie*, pod red. Z. Gulдона, Wrocław 1967.
- Marek R., Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad pracami ziemnymi związanymi z budową oświetlenia ulicznego przy szaletach na Rynku, oświetlenia ulicznego przy ulicy Bema, przebudowy linii napowietrznej na linię kablową przy ul. Bema, ustawieniu dwóch rzeźb na terenie parku miejskiego przy ulicy Herbergera w miejscowości Wschowa, Bystrzyca Kłodzka 2011 (maszynopis).
- Moritz H., *Geschichte Fraustadts im Mittelalter*, Posen (Poznań) 1904.
- Münch H., *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV wieku*, Kraków 1946.
- Muszyński J., *Rozwój przestrzenny Wschowy w świetle dotychczasowego stanu badań* [w:] *Wschowa. Miasto i powiat*, Zielona Góra 1973, s. 43–54 (Zeszyty Lubuskie 13).
- Nowakowski A., *Wschowa i ziemia wschowska w dawnej Polsce (do roku 1793)*, Białystok 1994.
- Olszacki T., Różański A., *Badania terenowe zamków z obszaru Wielkopolski i Polski Centralnej w XXI wieku* [w:] *Gemma Gemmarum. Studia dedykowane Profesor Hannie Kócce-Krenz*, pod red. A. Różańskiego, Poznań 2017, s. 995–1048.
- Paszkowska-Jeżowa K., *Geografia ruin w Polsce*, Poznań 1927.
- Pawiński A., *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 1, Warszawa 1883.
- Pfützenreiter F., *Die vor- u. frühgeschichtliche Besiedlung des Kreises Fraustadt*, Schneidemühl 1933.

- Piszczalowski W., Romanow J., Zbór p.w. Żłóbka Chrystusowego we Wschowie. Wyniki badań archeologicznych, Wrocław 1979 (maszynopis).
- Piwko R., Sprawozdanie z badań archeologicznych odcinka fosi miejskiej w rejonie Placu Farnego we Wschowie, Radwanice 2000 (maszynopis).
- Przyłęcki M., *Mury obronne miast dolnego Śląska*, Wrocław 1970.
- Ratajewska B., *Kalendarium dziejów Wschowy*, Wschowa 2007.
- Ratajewska B., *Materiały archiwalne do dziejów Wschowy*, Leszno 2013.
- Rogalski B., *Kształtowanie się form przestrzennych sieci osadniczej Wielkopolski średniowiecznej*, Poznań 1988.
- Romanow J., Wschowa Zbór Ewangelicki. Wyniki analizy architektonicznych jednostek stratygraficznych obiektu dokonanych na bazie dotychczasowych rozpoznań badawczych, Wrocław 2005 (maszynopis).
- Romanow J., *Elementy fortyfikacji miejskich, wyposażenie łaźni oraz piwnice dwóch domów mieszczańskich w zabudowie budynku zboru ewangelickiego we Wschowie [w:] Kościół imienia Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi) we Wschowie na tle procesu konfesjonalizacji w krajach Europy Środkowej*, pod red. P. Klinta, M. Małkus, K. Szymańskiej, Wschowa 2012, s. 241–258.
- Schober G., *Der Fraustädter Stadtbrand vor 400 Jahren*, „Das Fraustädter Ländchen”, nr 4/1929.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 14, Warszawa 1895.
- Sochacka S., *Etymologia nazwy Wschowa w świetle kontaktów językowych polsko-niemieckich*, „Gwary Dziś” 2016, t. 8, s. 79–86.
- Sprungala M., *Kronika Wschowy (Chronik der Stadt Fraustadt)*, Dortmund-Wijewo 2016.
- Stan Miasta J.K.Mci Wschowy Pod Słodkim Panowaniem Nayiasniejszego Stanisława Augusta Krola Miłościwego Na Kommissyi Dobrego Porządku Za Zdaniem Przewietney Rady Przy Boku J.K.Mci. Nieustaiącey Po-dług Praw Koronnych Wyznaczoney Pod Prezydencyą J.W. Jozefa Z Bru-dzewa Mielzynskiego...*, Leszno 1783.
- Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Wschowa (2013)*, dostępne w internecie: <<http://www.wschowa.pl/gmina/artukul/plany-i-opracowania>>, [witryna Urzędu Miasta i Gminy Wschowa, dostęp: 16.06.2014].
- Tomala J., *Murowana architektura romańska i gotycka w Wielkopolsce. Architektura obronna*, t. 2, Kalisz 2011.

- Widawski J., *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973.
- Wróbel M., Sprawozdanie z badań: Wschowa, ul. Boh. Westerplatte – fosa, Trzebiny 1992 (maszynopis).
- Wróbel M., Wyrwińska E., Zamek we Wschowie. Sprawozdanie z badań archeologicznych, Leszno-Trzebiny 2002 (maszynopis).
- Wróblewska G., *Mury obronne Wschowy*, „Przegląd Zachodni” 1954, R. 10, t. 2, nr 11–12, s. 583–599.
- Wróblewska G., *Wschowa [w:] Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą (województwo zielonogórskie)*, t. 2, pod red. Z. Kaczmarka, A. Wędzkiego, Zielona Góra 1970, s. 435–470.
- Wuttke H., *Städtebuch des Landes Posen*, Leipzig 1864.
- Wyrwińska E., Sprawozdanie z badań ratowniczych przeprowadzonych w 1990 r. Wschowa, Plac Farny, Leszno 1990 (maszynopis).
- Wyrwińska E., Sprawozdanie z badań w zamku we Wschowie w związku z budową przypory, Leszno 2011 (maszynopis).

136287

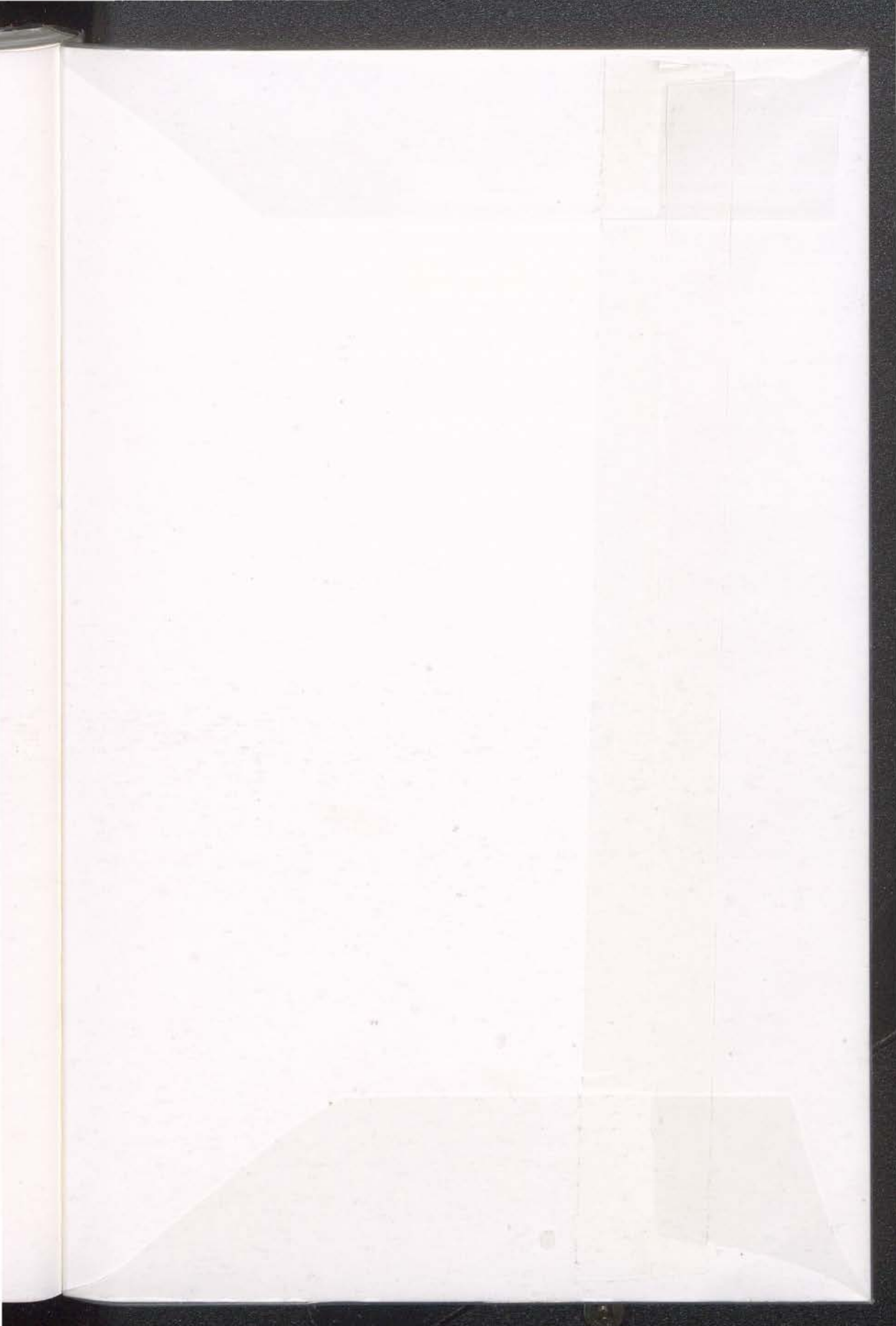
Z CZUŁOŚCI DO PRZESZŁOŚCI

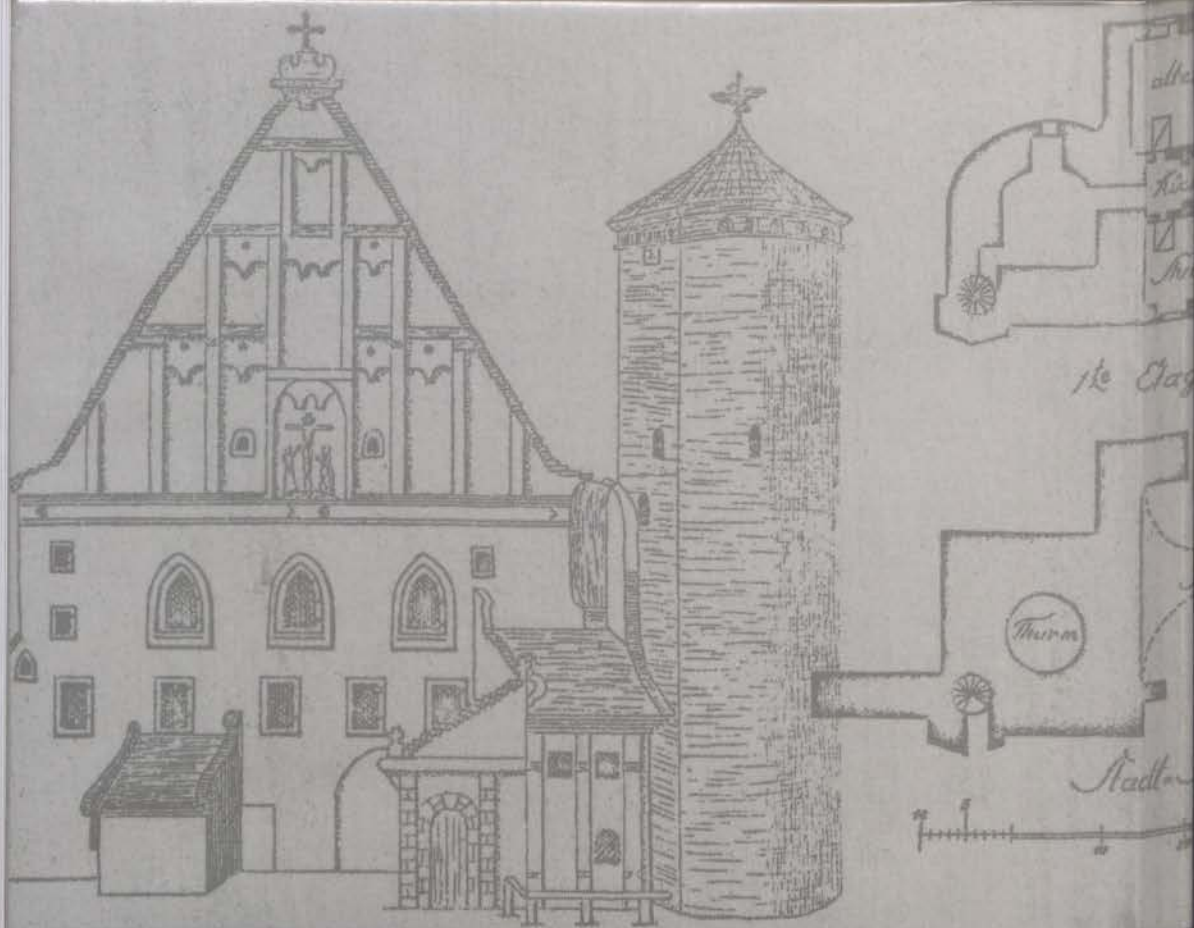
Publikacja powstała dzięki wsparciu

M&K KRZYWOSZ
Ubezpieczenia Tłumaczenia

ISBN 978-83-943600-4-7

MBP Wschowa
nr inw.: KsWs - 136287

Wyp. 94(438) R